

**CONTRIBUȚII LEXICALE LA DICȚIONARUL LIMBII ROMÂNE
ȘI LA DICȚIONARUL ETIMOLOGIC AL LIMBII ROMÂNE,
REDACTATE SUB EGIDA ACADEMIEI ROMÂNE –
MS. 3517 BAR: NICOLAE MILESCU SPĂTARUL,
HRONOGRAF DEN ÎNCEPUTUL LUMII.
O SAMĂ DE ÎNVĂȚĂTURI (CCA 1658–1661)
(LITERA C, CLIRIC – CUVÂNTĂTOR)**

MIOARA DRAGOMIR*

I. INTRODUCERE

1. Continuăm studiul¹ referitor la analiza cuvintelor din traduceri ms. 3517, *Hronograf den începutul lumii* (f. 1^r–f. 592^r) și *O samă de învățături* (f. 592^v–f. 608^v), care prezintă interes, din diverse perspective, pentru redactarea dicționarului Academiei Române, respectiv *Dicționarul limbii române* (DLR) și *Dicționarul etimologic al limbii române* (DELR). Am cuprins datarea celor două texte din manuscris în intervalul 1658–1661. În ipoteza noastră, argumentată cu numeroase elemente rezultate din analiza lingvistică și filologică, ele sunt operă de traducere a învățatului boier moldovean Nicolae Milescu Spătarul².

2. Analiza termenilor din seria cu inițiala C se întregeste în lucrarea de față cu 127 de cuvinte și forme. Dintre aceștia, o parte au fost analizați în lucrarea *Hronograf den începutul lumii. Studiu lexicologic* (Dragomir 2017), din punct de vedere lexicologic și ca suport de analiză pentru susținerea metodei pe care o propunem în această carte, între metodele de identificare a autorului/traducătorului în textele vechi românești. Desigur, mare parte dintre acești termeni sunt înregistrați și în *Studiul lexicologic* al ediției citate, fără contexte însă – care se vor regăsi în textul transcris –, și fără o analiză largită. În studiul de față analizăm aceste cuvinte cu precădere din perspectiva lexicografică a redactorului cu experiență la *Dicționarul limbii române*, prezentând fie diferite forme ale cuvintelor, fie grafii, fie sensuri unice sau cuvinte neînregistrate, fie atestări rare –

* Institutul de Filologie Română „Alexandru Philippide”, Academia Română, Filiala Iași, România (mioaradragomir_2006@yahoo.com).

¹ Am început această serie în anul 2018 și am publicat-o sub formă de articole în *Actele Colocviului internațional „Lexicografia academică românească. Provocările informatizării”* (2020–2023) și sub formă de studiu în mai multe părți în „Anuar de lingvistică și istorie literară” (2019–2023).

² Am publicat, foarte recent, ediția critică a acestui manuscris (Dragomir 2024).

în special raportat la normele DLR, conform cărora este ideal de a introduce zece atestări pe secol –, fie prime atestări, propuneri de etimologii sau definiții, în sfârșit, locul accentului sau diferite alte elemente importante pentru clarificarea redactării respectivului cuvânt în DLR. Datorită importanței lor pentru redactarea articolelor lexicografice respective din DLR, am numit aceste elemente, de-a lungul timpului, *rarity* *lexicale*. De asemenea, ca pe fapte interesante, izvorâte din specificul acestor traduceri numite *cronografe*, remarcăm posibilitatea de a prezenta cuvinte polisemantice și familii de cuvinte, cu raportare la redactarea lor în seria veche a *Dicționarului limbii române* (DA). În plus, compararea textului celor două traduceri cu cronograful grecesc ne-a dat posibilitatea de a oferi certitudinea că avem de-a face cu împrumuturi contextuale sau chiar de a oferi etimologii sau forme care se regăsesc în original.

3. Cuvintele și formele pe care le analizăm sunt: *cliric*, *cliros*, *clisâiarh*, *clisâieș*, *clopoșal*, *cneadz*, *cnigă*, *coace*, *coadă*, *coamă*, *coapsă*, *coardă*, *coastă*, *cobză*, *codică*, *coif*, *colac*, *colibă*, *colivă*, *comis*, *comit*, *concenie*, *condei*, *conef*, *conie*, *consul*, *conte* (*contea*), *conteneală*, *conteni*, *copie*, *copt*, *corb*, *corcodil*, *corivantiu*, *corn*¹, *corn*², *cositor*, *cosiță*, *costandă*, *coș*, *coși*, *coșniță*, *covârși*, *covârșit*, *-ă*, *covârșitor*, *-oare*, *crai*, *crâiasă*, *crăi*, *crăie*, *crăpa*, *crede*, *credzătoriu*, *-oare*, *credzut*, *-ă*, *credincios*, *-oasă*, *credință*, *cresta*, *crește*, *creștin*, *-ă*, *creștina*, *creștinare*, *creștinătate*, *cristal*, *crivăț*, *crivățean*, *-ă*, *crâng*, *crășmar*, *croitor*, *cruciș*, *crud*, *-ă*, *crunt*, *-ă*, *ctitor*, *cubuz* (*cobuz*), *cucearnic*, *-ă*, *cuconaș*, *cuhne*, *cuib*, *culă*, *cum*, *cumătru*, *cumenecătură*, *cumpână*, *cumpăni*, *cumpăt*, *cumpăta*, *cumpătar*, *cumpătare*, *cumpătareș*, *-ă*, *cumpătătoriu*, *cunoaște*, *cununa*, *cunună*, *cununie*, *cupac*, *cupar*, *cupelă* (*cupeli*), *cuprinde*, *cuptoriu*, *curat*, *-ă*, *curățenie*, *curății*, *curățire*, *curcubăță*, *curcubău*, *curechi*, *curopolat* (*curopalatis*), *cursă*, *cursură*, *curte*, *curteni*, *curvitoriu*, *custa*, *cușcă*, *cutare*, *cutremura*, *cutedza*, *cuțat*, *cuțovlah*, *cuveni*, *cucularie*, *cuviință*, *cuvios*, *-oasă*, *cuvânt*, *cuvântare*, *cuvântător*, *-oare*.

II. ANALIZA LEXICALĂ: SENSURI, ATESTĂRI, FORME, GRAFII, ACCENT, DEFINIȚII, ETIMOLOGII ETC.

cliric s.m., pl. **clirici**, **cliriceani**, **cliricheani** – „în limba veche, din paleosl. *klirikŭ* (< gr. κληρικὸς); de la începutul sec. XIX încoace, neologism din lat. *clericus*, *-um*” (DA, s.v. *cleric*). Cu sensul „membru al clerului, față bisericească etc.”, cuvântul este atestat în IORGA, S.D., ÎNDREPTAREA LEGII, GCR I, PRAVILA MUNT., DOSOFTEI, V.S.³ *Hronograful* oferă o serie de atestări, care, în ordine cronologică, se află înaintea scrierii lui Dosoftei. În afară de aceasta, remarcăm faptul că acest cuvânt prezintă în *Hronograf* trei forme de plural: **Cliricii** *besearecii și ș-alți oameni ce să prilejisă acolo, dacă vădzură minunea aceaia, să oțărără și să cutremurără* f. 280^v; *Țărigrădeanii, călugării, duhovnicii și preuțai, egumenii și ermonahi și cliricii* *besearecilor și ș-alte năroade, nu vrea nice mâna*

³ Pentru siglele menționate din DA, DLR și DELR, vezi *Bibliografia* dicționarelor respective.

cu arhierii cei ce venisă de la Italia, să dea f. 468^r; Iar **cliriceanii** besoarecii au mai adaos // f. 590^v poclonul împărătesc cu 500 de galbeni roșii; Să puie legătură cum să nu să însoare **cliricheanii** mireani, carii sântu den clirosul besoarecii f. 537^r; cf. **clirici**: f. 427^r, f. 483^r, f. 486^r, f. 490^r, f. 505^r, f. 518^v, f. 519^v, f. 520^r; f. 590^v și **cliriceani**, **cliricheani** f. 325^v, f. 445^v, f. 448^v.

cliros s.n. – „cuvânt literar pătruns în limba veche din slavona bisericească (*cliros* < *klirosŭ* < gr. κληρος), apoi din limba neogrecescă (*clir* < gr. κληρος, cf. sb. *klir*, rus. *klirŭ*). De pe la începutul sec. XIX începe să fie înlocuit prin forma actuală, *cler*, care e forma latină (*clerus*) a cuvântului grecesc, pătrunsă la noi, probabil mai întâi în Transilvania, prin catolicii germani (Klerus)” (DA, s.v. *cler*). Cuvântul are o serie de atestări din textele vechi. Cu această formă preluată din textul grecesc, neadaptată limbii române, mai apare în acest secol la CORESI, EV., PRAV., DOSOFTEI, V.S. Atestările din Hronograf se află înainte de cele din scrierea mitropolitului Dosoftei: *Și-l priimi patriiarhul și cu tot clirosul besoarecii cu pohfală și cu cinste* f. 300^v; cf. f. 343^v, f. 393^r, f. 409^r, f. 420^v, f. 448^v, f. 495^r, f. 537^r.

clisâiárh s.m. „variantă populară a lui *eclesiarh*” (DA, s.v. *clisiarh*). Cu sensul „paraclisier; țarcovnic etc.”, cuvântul este atestat în PRAVILA (a. 1640), DOSOFTEI, V.S. În *Hronograf* se află o altă atestare, cu forma lexicală *clisâiárh*, înainte de scrierea lui Dosoftei: *Dacă goniră pre patriiarhul cu atâta urgie și necinste, rămăsasă treaba Patriarhiei după clisâiárhul* f. 485^r.

clisiేశ s.m. – „formă scurtată din *paraclisier*” (DA, s.v. *clisier*). Cuvântul se află atestat în IORGA, S.D. *Hronograful* oferă câteva atestări, cu varianta *clisiేశ*, înregistrată numai în anul 1666 (IORGA, S. D. XI); echivalentul din K este ἐκκλησιόρχης [τοδ^ς]: *De aceasta audzi și împăratul și veziriul și mult s-au minunat și vădzură că s-au făcut sâlă cu năpaste patriarhului și clisâiేశului* f. 485^v; *Alexie, clisiేశul de la Studenți, pre la împărăția Arghiropului ș-a lui Pamflagon, 4 ai* f. 588^r; cf. f. 419^r, f. 589^v.

clopoțél s.m. „derivat din *clopot*, cu suf. dim. -eł” (DA, s.v. *clopoțel*). Cu sensul „clopot mic etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., MARDARIE, L., BIBLIA 1688. În DELR prima atestare este din anul 1582 (PO). *Hronograful* oferă o atestare înainte de BIBLIA 1688, o variantă cu velarizare: *Avea la fereastră den afară un clopoțál mic pus și streangul careli era legat clopotul agiungea până gios, la pământ* f. 382^v.

cneadz s.m. – pentru sensul din *Hronograf* DA (s.v.) dă ca etimon rus. *knjaz* „prinț” (paleosl. *kŭnedzъ*, împrumutat din goticul **kuniggs* = germ. *König*) etc. Cu sensul „(mai ales în Mold., începând din sec. XVII-lea) prinț rus; p. gener. prinț (și ca titlu de noblețe purtat de unele familii nobile românești cu legături în Rusia); p. ext. principe, duce, guvernator, stăpânitor, căpetenie, domn etc.”, cuvântul este atestat în LET. I, LET. I A, DOSOFTEI, V.S., DIONISIE, C., ISTORIA ROSILOR (1750). În DELR, prima atestare a cuvântului cu acest sens este din anul 1623. *Hronograful* oferă o serie de atestări mai timpurii decât DOSOFTEI, V.S. Cel mai probabil, în redactarea din noua ediție DLR cuvântul va fi reorganizat semantic iar atestările din *Hronograf* vor putea fi atestări de bază pentru sensurile cuprinse acum cu diferite alunecări semantice, în aceeași definiție: *Au învis sângur Hristos*

pre feciorul celui **cneadz** ce era mai mare pre giudeațe f. 155^r; *Scriseasă cătră Artemie să să ducă la Ghervelin, cneadzul bulgarilor, că-i va da oști într-agiutori* f. 329^v; *Pre urmă îi rămasără doaa feate. De ce, pre una o au luat craiul de sârbi de la Bosna, iară pre ceialaltă o au luat cneadzul Rusâii ceii Mare* f. 487^r; *Den cneadz ieși den Vithleemu și păstoriu lui Israil să feaci, celuia ce-i fu ishoda mai deinte de dzâlele veacilor și mai întâiu decât soarele și nespun numele Lui* f. 530^r.

cnigă s.f. < slav. *kniga* „carte”, cf. DA. În DA cuvântul este înregistrat cu sensul „registru”, fără atestări din texte. În DELR prima atestare este dintr-o copie a *Hronografului*, din perioada 1678–1689. În *Hronograf*, cuvântul, cu sensul generic „carte”, este anterior cu un deceniu acestei date. Atestările din *Hronograf* sunt importante pentru ambele dicționare academice; este foarte posibil ca, în funcție de celelalte fișe, redactorul să aibă posibilitatea de a nuanța semantismul atestărilor din *Hronograf*: *De pre atunci înainte nu mai lipsâia cniga aceaia a lui Sveati Grigorie den mânuli lui* f. 377^v; *Pre acesta ce spunem noi așea, îl vor găsi și întru pisanii **cnigelor** ce am lăsat pre urma noastră* f. 455^v; *Dzâsără de-i adusără o **cnigă**, carte de besearecă, să cetească înaintea cadiilor ș-a nărodului* f. 521^v; cf. f. 464^r, f. 483^r, f. 526^r, f. 539^r, f. 563^v, f. 566^r.

coáce vb. III lat. pop. **coco* (clas. *coquo*), *coxi*, *coctum*, *cocere* (clas. *coquere*), cf. DA (s.v.). Cu sensul „(despre bube și inflamațiuni) a face puroi etc.”, cuvântul nu are în DA atestări în epoca veche. *Hronograful* oferă o consemnare: *Iară sultan Sălim, dacă să aședză la Țarigrad, au bolnăvit de mușchi și să copseasă de curea apă și venin multu și avea în tot trupul hierbinteală mare* f. 511^v.

coadă s.f. lat. pop. *coda*, *-am*, cf. DA (s.v.). Cu sensul figurat „partea cu care se termină ceva, bucata de la sfârșitul unui lucru, margine, capăt etc.”, cuvântul este atestat în BIBLIA 1688. *Hronograful* prezintă o atestare mai timpurie: *Oamenii cei de oaste să punea toț în **coada** catargii. De ce, catarga să rădica de piscu sus și să aședza denapoi de greimea oamenilor și cu piscul covârșia preste lanțuh, până aproape de giumătate de catargă* f. 476^v.

coamă s.f. lat. *coma*, *-am*, cf. DA (s.v.). **1.** Cu sensul „părul des, stufos și mai lung decât părul corpului, de pe ceafa, greabănul sau de pe întreaga spinare a unor animale etc.”, cuvântul nu are în DA atestări din epoca veche. În DELR prima atestare este circa din anul 1700 (Lex. Mars). *Hronograful* oferă o atestare mai timpurie, importantă pentru ambele dicționare: *Lovi greul fierului în **coama** calului, preste grumadz, iară capul toiagului de fier agiunsă pre Varda* f. 440^r. **2.** Cu sensul considerat poetic „mănunchiul des al razelor solare; (literar) fâșia luminoasă, coada unei comete”, cuvântul nu are atestări din epoca veche. Prezentăm două atestări din *Hronograf*, care pot conduce la o reorganizare semantică, în sensul considerării acestui cuvânt ca parte dintr-o sintagmă, *stea cu coamă, luceafăr cu coamă* „cometă”: *Într-acea noapte s-au arătat **stea cu coamă** în ceriu, carea să chiamă Sirlia* f. 292^v; *Când fu în luna lui avgust, s-au arătat luceafăr cu **coamă**, ce să chiamă Pogonia* f. 438^v.

coápsă s.f. lat. *coxa*, *-am*, cf. DA (s.v.). Cu sensul „femurul cu musculatura în care e îmbrăcat etc.”, cuvântul este atestat în CORESI, PS., MARDARIE, L., PRAV., BIBLIA 1688, în anul 1743, ap. GCR I. În DELR prima atestare este

din jurul anului 1500 (Psalt. Hur.). *Hronograful* prezintă o atestare situată cronologic înainte de BIBLIA 1688: *Și-i era capul acelui om de aur, iară umerele lui și mânuile-i era tot de argintu, iară pânțelece și coapsăle-i era de aramă* f. 100^v.

coárdă s.f. lat. *chorda*, -am, cf. DA. Cu sensul „funie sau sfoară cu care legi sau încingi ceva”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., DOSOFTEI, V.S. În DELR prima atestare este într-un toponim din anul 1534. *Hronograful* oferă încă o atestare din secolul al XVII-lea: *De mi-or lega mânuile cu 7 coarde de vine ude, nu mai poate de atâta târie mea* f. 58^r.

coastă s.f. lat. *costa*, -am, cf. DA (s.v.). Cu sensul „latură, margine”, cuvântul nu are în DA atestări din epoca veche. În DELR prima atestare este din anul 1463. *Hronograful* îl conține în următorul context: *Când călăfătuiesc cu curabiili sânt în mare, pre apă, și le răstoarnă pre coaste, într-apă, până pre giunăte* f. 452^r.

cobúz, cubúz s.n. < tc. *kopuz* (tătar *kobuz*), DA; tc. *kopuz*, (înv.) *kobuz, kubuz, kupuz*, cf. DELR; tc. *kopuz*, (înv.) *kobuz, kubuz, kupuz*, cf. SUCIU, D. Referitor la acest cuvânt, în DA se specifică: „cuvântul, care înseamnă un instrument cu coarde, nu pare a fi fost niciodată răspândit și fixat în limbă, precum dovedesc multele variante și nevoia de a-l glosa (la DOSOFTEI, V.S. prin „ceteră”, la MARDARIE, L. prin „alăută”, slav. „gusli”). În poezia populară *cobuzul* se păstrează până azi, fiind însă înțeles ca un fel de fluier sau caval”. Cuvântul este atestat în HERODOT, I., LET. I (M. COSTIN), DOSOFTEI, V.S., BIBLIA (1688) (DA, s.v. *cobuz*). În DELR prima atestare este din anul 1649 (Mardarie, L.). În *Hronograf* se află atestări anterioare celor din DA: *Ș-au fost ducând și surlari, și tâmpănari, și de alte fealiuri de cubuză și de canoane, în tot chipul* f. 274^v; *Între lei era făcuți organe, cum am dzăce surle, cobuze, cimpoi, alăute și alte glasuri de musăcă* f. 396^v.

cóbză s.f. < rut. (și rus., pol., ceh.) *кoбза*, cf. DA (s.v.). Cu sensul „instrument muzical cu coarde, cu cutia de rezonanță foarte bombată, întrebuițat îndeosebi la acompaniament”, cuvântul nu are atestări din epoca veche în DA. Prima atestare din DELR este într-un antroponim din perioada 1718–1729. *Hronograful* oferă, așadar, chiar prima atestare pentru DLR și DELR: *Deaderă în surle, și în nagarali, și în toate organeli și cobzăli* f. 404^r.

códică s.f. < ngr. *κώδιξ*, -ικος și ngr. *κόντικας*, cf. DA. Cu sensul „registru de însemnări cu caracter istoric”, cuvântul se află în ANTIM, P. În DELR prima atestare este din anul 1652 (Îndr. leg.). *Hronograful* oferă încă o atestare, care este anterioară celei din DA (s.v. *condică*): *Feace săbor cu toț și să iertă el de bună voie den cinstea Patriarhiei ș-a scaunului. Și ș-au scris el sângur mărturiia de iertare în códica Besearecii ceii Mari, adecă a Patriarhiei* f. 483^v.

coif s.n. lat. târzie *cofea* „căiță”, cf. DA. Cu sensul „acoperământ de metal (mai rar de piele groasă) pentru protecția capului etc.”, cuvântul este atestat în MARDARIE, L., VARLAAM, C., HERODOT, BIBLIA 1688. În DELR prima atestare este din anul 1566 (Coresi, L.). În *Hronograf* se află alte atestări, înainte de HERODOT: *Să îmbracă cu platoșe și cu coifu și-ș pusă și peste obrazu acoperemântu de hier* f. 64^r; *Era tot oameni viteaji eleni și îmbrăcați tot în hieru, cu platoșe și cu coifori, ca unul* f. 135^v.

colác s.n. < slav. *kolači*, cf. DA (s.v.). **1.** În *Hronograf*, cuvântul are sensul „recompensă”, fără atestare în epoca veche în DA (s.v.): *Unde ai aflat pre aceasta piatră scumpă, de mare preț, că sint acmu trei ai încheiați de când au pierit aceasta piatră [...]. Ce te scoală și te du la arhiereul de aici de loc, că vei avea colac mare pentr-acesta lucru, că iēste a lui* f. 95^v. **2.** Cuvântul apare și în expresia *a lua colac* (DA, s.v.), cu sensul „a da de știre, a informa pe cineva despre (ceva) rău”, fără atestări în epoca veche. În *Hronograf*, expresia este utilizată de două ori, pe aceeași foaie: *Alergară roabele împăratului și-ș luară colac c-au născut cucon împărăteasa* f. 94^v; *Iar acii pre locu sosiră ș-alte roabe și iar ș-au luat colacu, c-au născut ș-altu cucon* f. 94^v.

colibă s.f. < bg. sau sb. *koliba* (gr. < κολόβη), cf. DA. Cu sensul „adăpost pentru oameni (rar pentru animale) făcut din bârne, crengi de brad sau din nuiele etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., TETRAEV. (1574), PSALT., CORESI, EV., anul 1620 (ap. GCR I), MARDARIE, L., HERODOT, BIBLIA 1688, în anul 1743 IORGA, S.D., în anul 1760 GCR II. În *Hronograf* se află o altă atestare din secolul al XVII-lea, înainte de HERODOT: *Și-ncepură jidovii a fugirea pren câmpi și pren pustii, aș face colibi* f. 52^r; *Au făcut colibi în tot pustiiul acestui pământ și-ș făcusă vite, de le păștea* f. 471^r.

colivă, accentuat **cólivă**, după termenul grecesc, s.f. < paleosl. *koliva* (*kolivo*) (gr. κοληβον, κοληβα), cf. DA (s.v.). Cu sensul „grâu fiert amestecat cu zahăr pisat etc.”, cuvântul apare în anul 1588 (CUV. D. BĂTR.), dar și în ÎNDREPTAREA LEGII, DOSOFTEI, PS., MINEIUL 1776. În *Hronograf* se află o atestare înainte de DOSOFTEI, PS.: *Grâu să hiarbă și să mănânce, că să vor sătura, adecă cólivă* f. 213^r.

cómis și **cómita** s.m. < mgr. κόμης (din lat. mediev. *cōmēs stābuli*), sl. *komisъ*, cf. DA (s.v.). Pentru sensul „scutier (rang de mică boierie)”, în DA, s.v., cuvântul nu are atestări pentru epoca veche. Am întâlnit cuvântul în *Glosarele* din M. COSTIN, O. și în DOSOFTEI V.S. (Manea 2006: 123). În TDRG³ și în DELR este atestat în anul 1415 (DERS). Prezintă din *Hronograf* următoarele atestări, care se situează cronologic înainte de scrierea lui Miron Costin și ar constitui, deci, o primă atestare: *Preste oști pusă voievod pre Mavrichie, carele au fost și comis* f. 289^r; *S-au spăriiat calul ș-au început a sărirea ș-a țâparea și nu l-au mai putut țâne comișii, ce l-au scăpat* f. 404^v. În *Hronograf*, cuvântul apare și cu forma *cómita*: *Luă pre Tivérie cómita, adecă scutar, ce era lucrurile casăi de pre denafară, era pre sama lui, câteși e<ra> împărătești* f. 286^r.

comít s.m. – pentru perioada veche, „intrat în limba română pe diferite căi: lat. *cometa*, gr. κομήτης (propriu, stea cu coamă, cu plete lungi, cu chică)”, cf. DA. Cu sensul „corp ceresc de aspect nebulos etc.” (DA, s.v. *cometă*), cuvântul este atestat în MOXA, LET. II, CANTEMIR, HR. În DELR, prima atestare este din anul 1620 (Moxa, C.). Și *Hronograful* prezintă o atestare, înainte de CANTEMIR, HR.: *Să arătă un luceafăr, comít, cum am dzâce, cu chică și //* f. 453^r *mergea despre răsărit spre apus*.

concénie s.f. < slav. *koničanije*, cf. DA. Cu sensul „sfârșit”, cuvântul se află în TETRAEV. (1574), LET. I. În DELR, prima atestare este din 1560–1561 (Coresi, Tetr.). *Hronograful* prezintă o atestare în plus pentru secolul al XVII-lea:

Și-l îndelunga cu cuvântul, ca doară-i va da Dumnădzău **concenie**, să nu străce pre acel împărat făcut și gata f. 427^v.

condéi s.n. < mgr. χονδύλι(ov), cf. DA. Cu sensul „(în general) unealtă de scris”, cuvântul apare la DOSOFTEI, PS., CANTEMIR, HR. În DELR prima atestare este din anul 1620 (Moxa, C.). *Hronograful* prezintă atestări anterioare celor din DA: *Împăratul apucă un condeiu să iscălească în cartea cea de mazălie* f. 224^v; *Alțâi fărâma condeaie de peane și de trestii și-i arunca în barbă* f. 427^r.

conéț s.n. < sl. *konīci*, bg. *konec*, cf. DA (s.v.); SCRIBAN indică etimonul sl. *konīci*, rus. *konéc*; DM, DEX², NDU. sl. *konīci*; DEXI: bg., rus. *конец*. Cu sensul „sfârșit, capăt, încheiere”, cuvântul este atestat în anul 1650 (ap. GCR I), DOSOFTEI, V.S. și CANTEMIR, IST. În TDRG³ este atestat în CHRON. (ap. GCR, I) și în SPĂT. MIL., LET.², I. În epocă l-am întâlnit și în CRON. ANON. 268⁴. În *Hronograf* se află atestări anterioare celor din DOSOFTEI, V.S.: *Săborul acesta s-au strânsu de s-au făcut cătră ereticul Orighen, carele dzăcea cu nebuniia lui că are conetu munca iadului* f. 279^v; *La conetu poslaniei scrisă slove jidovești* f. 331^v; *Cădea stealele den ceriu atâtea de multe și de deasă, cât dzăcea toată lumea că ieste conetu lumii*; cf. f. 349^r, f. 418^r, f. 449^v, f. 524^v, f. 569^v. Cu sensul „moarte”, cuvântul se află atestat în DUMITRACHE. *Hronograful* oferă o atestare rară, anterioară: *Și așea i-au fost conetu și săvârșirea, ca unui om rrău și fără leage* f. 297^r.

cónie s.f. < ngr. κόνειον, cf. K (p. 255), DNR. Cuvântul nu este înregistrat în dicționare⁵. În grecește are sensurile „cucută” și „otrava care se extrage din cucută”. După cum se constată din glosă, în *Hronograf* cuvântul prezintă al doilea sens și este un împrumut contextual: *Pre acealea vremi, filosoful Socrat, mâniindu-să pre athineani și de ciuda lor, au băut conie, adecă otravă, ș-au murit* f. 578^r.

consúl s.m. < lat. *consul*, cf. DA. Cu sensul „în republica romană, unul din cei doi înalți magistrați aleși anual de popor, care exercitau puterea executivă supremă”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., LET. I. În DELR prima atestare este tot din DOSOFTEI, V.S. *Hronograful* oferă o atestare anterioară: *Pre după ce au gonit râmleanii pre Tarcuinie Supervul den părăție, n-au vrut să mai puie împărat, ce [...] au pus doi boiéri giudeț, cum le dzicu // f. 148^r în limba lor, consúli*.

cónte, cóntea s.m. < ngr. κόνειον, cf. K (p. 407)⁶. În DA cuvântul este considerat un neologism din epoca modernă < fr. *comte* (cf. it. *conte*; din lat. *cōmēs*, *-ītis* „tovarăș”, apoi titlu de demnitar în Imperiul Roman și sub regimul feudal). În *Hronograf* cuvântul este preluat din textul grecesc și, la fel ca în situația termenului *armata (armada)*⁷, acesta este un cuvânt italian intrat prin filiera

⁴ În CRON. ANON. 268 apare în pasajul: „Așa va avea conet și războiul acesta”.

⁵ Vezi și MIHĂESCU 2005: 129, care presupune, fără a face proba, că este un împrumut din original și, de aceea, are în vedere o altă etimologie „fie ngr. *kovía* «praf; nisip; cenușă», «leșie», «var», fie o sintagmă incluzând acest termen”. Cuvântul se întâlnește fără nici un dubiu în *cronograful* lui Kigalas, cu forma κόνειον, și are chiar sensul „otravă”, prin care îl glosează traducătorul.

⁶ Vezi și MIHĂESCU 2005: 137–138.

⁷ Vezi Dragomir 2017 (I): 114–115.

tipăriturilor venețiene, în cazul de față, cronograful lui Kigalas. Sensul este „demnitar de rangul al treilea, între viconte și marchiz; titlu de noblețe al acestui demnitar, comite, grof” (DA, s.v.). În DELR prima atestare este din anul 1735. În *Hronograf* se află atestări anterioare, cu două forme: *Feaceră domn țărâi Sâriei și Ierusalimului pre conte Fren de Pugliia* f. 458^r; *Iară un domnu dentr-aceștia, ce să chema contea de Lonza, cu oștili lui, n-au venit să treacă pre la Venețâie* f. 458^v.

conteneală s.f. *conteni* + suf. *-eală*. Sensul „abținere, înfrânare”, al cuvântului nu a fost înregistrat: Acesta pare să fie sensul din al doilea text al manuscrisului, *O samă de învățături*, în contextul: *Ceia ce o vor urma cu poftă și cu umilință, de mare folosânță sufletului și trupului le va fi, unora pentru neprigetarea sufleteaște cu ceteni a Svinte Scrisori cetindu, cu minte întreagă, și cu inemă [...]. Alțâi iarăși pentru conteneala și ferirea poftelor lumești, adecă pentru pângărirea trupului, carele-i să fie vasu curat sufletului* f. 592^v.

conteni vb. IV lat. pop. **cunctino*, *-are*, derivat din *cuncto(r)*, cf. DA. **1.** Cu sensul „a înfrâna, a ține în frâu, a stăpâni, a domina, a potoli”, cuvântul este atestat în CORESI, PS., DOSOFTEI, V.S., NEAGOE, ÎNV. În *Hronograf* se află alte atestări din secolul al XVII-lea, anterioare scrierii lui Dosoftei: *Și năroadele strâga rrâu pre împăratul, iară Vasâlie audzâia și nu-i părea bini. Pentr-aceasta îl conteniia Vasâlie și-l învăța, pentru cinstea și viața împăratului* f. 406^v. În textul *O samă de învățături*, cuvântul se află în următorul context: *De care lucru, fietecarele, de nu să va nevoi pre sâne dentru voia și firea sa, să-ș calce poftele trupului și să le contenească, nu va lua plată despre plătitoriul Dumnădzău* f. 601^r. **2.** Cu sensul „a opri, a popri, a împiedica, a reține (pe cineva de la ceva sau să facă ceva)”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., MĂRGĂRITARE, CANTEMIR, IST. *Hronograful* oferă o atestare anterioară: *Iară împăratul, ca un înțăleptu, cu cuvinte dulci și cu învățături bune conteniia pre împărăteasa, să nu-ș mai facă scârbă* f. 413^v.

cópie s.f. < slav. bis. *kopije* (< gr. *κοπίς* „pumnal, cuțit mare”), cf. DA (s.v.). **1.** Cu sensul „cuțit cu două tășuri, întrebuințat în biserică la tăiatul prescurii”, cuvântul este atestat la POPA IOAN DIN VINȚ (ap. GCR I), în anul 1757 și în anul 1765. În DELR prima atestare este din anul 1570 (Coresi, Lit.). În *Hronograf* se află o altă atestare, anterioară celei din GCR: *Au luat svânta copie și au scos ochiul cel drept den icoana svântului* f. 341^r. **2.** Cu sensul „lance” sau „suliță” (redactorul care va avea și alte atestări, va decide sensul cu mai mare exactitate), cuvântul se află în contextul: *Aici, unde l-au împunsu cu copiiia când l-au răstignit moșii noștri, aicea îl împungu cu cuțâtu și eu și-l giunghiu* f. 338^r.

copt participiu, subst. – de la verbul *a coace*, cu sensul „a ajunge la maturitate, a îmbătrâni”, cuvântul cu sensul „maturitate” nu are atestări din epoca veche (DA, s.v.). În *Hronograf* există o atestare, în care participiul este substantivat prin articulare: *De // f. 117^r micu încă arâta Dumnădzău cum va hi până la coptul său.*

În textul nostru se află și o utilizare participială, ca adjectiv: *Ahileu era un om mare de trup [...] și-i era pavăța îmbrăcată cu 7 piei de bivol și era un om copt, în toată vârsta* f. 141^r.

corb s.m. lat. *corvus*, cf. DA. Cu sensul „pasăre răpitoare, cu penele foarte negre etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., LEX. MARS., PSALT., MOXA,

PRAV. (1640), CANTEMIR, IST. *Hronograful* prezintă alte atestări, înainte de scrierea lui Cantemir, care vor putea fi utilizate între cele zece ocurențe pe secol: *Daca scădzură apele, trimisă Noe pre un corb, să vadză doar s-au aședzat potopul* f. 2^v; cf. f. 340^r.

cornódil s.m. n[neologism] intrat în limbă în diferite timpuri, pe diverse căi: grec. Κροκόδειλος”, lat. *crōcōdīlus*, slav. *krokodilŭ*, cf. DA (s.v. *crocodil*). Definit „reptilă amfibie în forma unei șopârle uriașe, puternică și foarte mândăcioasă, care trăiește de-a lungul fluviilor din țările tropicale și mai ales în apele Nilului” (DA, s.v. *crocodil*), cuvântul este atestat în HERODOT și, cu o altă variantă, în BIBLIA 1688. În DELR prima atestare este din anul 1648. În *Hronograf* poate fi un neologism, dar apariția lui în text este influențată și de existența în K (288). Textul nostru prezintă o atestare mai timpurie decât cele din DA și o variantă a cuvântului, formată prin metateză: *Pre atunce au ieșit și corcodili dentr-acea apă a Nilului și mulț oameni au mâncat ș-au pierit de dânși* f. 290^r.

corivantiu s.n. < ngr. κορυβάντιον, K (68). Cuvântul nu este înregistrat în dicționare. A fost preluat de traducător din cronograful grecesc și, după cum se deduce din context, în *Hronograf* are sensul „obiect din vestimentația vechilor preoți evrei, care se purta pe cap”: *Iară în cap punea corivantiu, cum ar hi mitră vlădicească* f. 47^r.

corn¹ s.n. lat. *cornŭ, -us*, etimologie general acceptată în dicționare. **1.** Cu sensul din *Hronograf* „fiecăre din cele două mâneri ale plugului, de care ține omul la arat etc.”, cuvântul nu este ilustrat cu atestări din limba veche (DA, s.v.). *Hronograful* oferă o atestare importantă: *Au ucis într-o dzî cu un corn // f. 51^v de plug 600 de oameni hananei*. **2.** Cu sensul „diverse vase sau recipiente făcute din corn sau în formă de corn”; (învechit) „vas de ținut untdelemnul”, cuvântul este atestat în BIBLIA 1688 și în TEOFILACT (ap. GCR I). *Hronograful* oferă o atestare anterioară: *Când au fostu vrându să puie împăratu, au fost îmblându prorocii cu un cornu cu undelemn, cum s-ari dzici de miru, ș-au fostu turnându în capul celuia ce era datu de la Dumnădzău să hie împărat* f. 62^v. **3.** Cu sensul „colț, unghi, ungher, capăt, margine”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., în CHRONOGRAF (a. 1650) (datarea este relativă), BIBLIA 1688, în anul 1741. *Hronograful* prezintă atestări anterioare celor din DA: *Și cum au lovită pre margenea viei, minunea mare, cum au ruptu pământu brazdă cât au ținut catarga de largu și au intrat pren pământu întreg ș-au despărțitu viia aceaia în patru cornuri, cum au fostu, dentr-alte vii împărătești* f. 255^r; *Acesta împărat, în dzâleli sale, au făcut un mecit foarte mare și frumos. Și în patru cornuri a mecitului au pus patru minareale nalte preste samă, întru careli să suie hoga de strâgă* f. 524^r.

corn² s.m. lat. *cornus*, cf. DA. Cu sensul „arbore frumos, cu ramurile verzi și cu flori galbene etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., în anul 1705 (ap. GCR I). *Hronograful* oferă o altă atestare: *Și cimpoti asupra împăratului cu un toiag mare și gros de cornu și deade să lovască pe împăratul* f. 422^r.

cositor s.m. sg. < paleosl. *kositerŭ*, cf. DA. Cu sensul „metal albicios-argintiu, foarte maleabil și mai ușor decât plumbul etc.”, cuvântul este atestat în MARDARIE, L., LEX. MARS., în anul 1654, HERODOT, în anul 1734, CARTE

DE BUCATE. În DELR prima atestare este din 1649 (Mardarie, L.). În *Hronograf* se află atestări înainte de HERODOT; în primul context, cuvântul apare într-o comparație: *Ai strânsu aurul ca cositoriul și argintul ca și p[l]umbul* f. 77^r; cf. f. 270^r.

cosiță s.f. < bg. *kosica* „codiță”, cf. sb. *kosica* „păr frumos” (diminutivul lui *kosa* „păr”), cf. DA. SCRIBAN propune etimologia sl., bg., sb. *kosa*, „coamă, păr”; rus. *kosá*, dim. *kosíca*. Cu sensul „părul capului femeilor crescut lung și, de regulă, împletit într-o coadă sau în două, etc.”, cuvântul apare atestat în ANON. CAR., DOSOFTEI, V.S. (DA, s.v.). În TDRG³ și în DELR cuvântul este atestat în anul 1612 (ap. BGL). *Hronograful* oferă alte două atestări prețioase pentru sec. XVII: *S-au îngrozit toți, c-au găsit muieri moarte și spinzurate de cosiță* f. 219^r; *Au trimis și pre împărăteasa la ostrovul Pringhipului și învăță să o și călugărească, cât or duce-o, și să-i taie cosățale, adecă să o tundză* f. 451^r.

costândă s.f. < n. grec. κωνσταντινάτο, cf. DA (s.v.). Cu sensul „veche monedă de argint etc.”, cuvântul este atestat în sec. XVI (CUV. D. BĂTR.), în anul 1642, MARDARIE, L., NEAGOE. ÎNV., CANTEMIR, IST. În DELR prima atestare este din anul 1602. În *Hronograf* se află o altă atestare, înainte de scrierea lui Cantemir: *Haganul i-a și mai poroncit, ș-al treilea rând, să-i trimiță câte un argint de patru aspri, adecă câte o costandă* f. 290^v.

coș s.n. < paleosl. *koši*, bg., sb. *koš*, rus. *košŭ*, cf. DA. Cu sensul „torace”, cuvântul este atestat în LET. IA, CANTEMIR, IST. În *Hronograf* se află atestări anterioare: *Iară nice grozăvia nu o otloji [= lepăda], că darul și minte nu știi în care coș și cap lăcuiște* f. 599^v; *Era la inema împăratului, pentru căce că era sloveasnic [= meșter la cuvânt] și învățat foarte. Iară coșul lui au fost sălaș și lăcuiță de diiavoli* f. 414^v; cf. f. 1^v, f. 159^r.

coși vb. IV < rut. *košiti sja*, cf. DA (s.v.). Sensul „a se coji” al cuvântului, pentru care se specifică „prin apropiere de coajă”, nu are atestări în DA pentru epoca veche. *Hronograful* prezintă o atestare: *Iară, de multe ori, și chipul acela de pre icoană vechindu-să și coșindu-să șarurile, de cad, cât nu să cunoaște chipul de pre lemnul acela ce era icoană odănoară, ardem lemnul acela* f. 566^v.

cóșniță s.f. < slav. *košinica* (v. bg. *košinica*, bg. *kóšnica*, sb. *kőšnica*, rut. *kóšnica*, rus. *košnica*, cf. DA. Cu sensul „coș mic de nuiete sau de papură pentru târguit zarzavaturi sau de dus bucatele la câmp; are de obicei formă emisferică”, cuvântul este atestat în PALIA (1581), VARLAAM, C., ANON. CAR., MARDARIE, L., HERODOT, DOSOFTEI, V.S., BIBLIA 1688 și în anul 1785. În DELR prima atestare este din anul 1582 (PO). În *Hronograf* cuvântul este utilizat cu o extensie semantică de la acest sens, sau posibil, cu un alt sens, pe care îl va decide redactorul: *Voi lega o coșniță mare cu o fune tare și-l voi trage în scripțu cu alte doaă roabe a meale* f. 424^v; *Acolea legă funea tare de un lemn, ce puseasă cruciș în fereastră, și-l lăsă pre împăratul spândzurat cu coșnița* f. 425^r.

covârși vb. IV – „derivat din expresia *cu vârș*”, cf. DA (s.v.). **1.** Cu sensul „a fi [...] peste măsura obișnuită..., a depăși, a întrece etc.”, cuvântul este atestat în VARLAAM, C., HERODOT, DOSOFTEI, P.S., M. COSTIN, LET. I, MINEIUL 1776. În *Hronograf* se află altă atestare, înainte de DOSOFTEI, P.S., deci între primele atestări din secolul al XVII-lea: *Câte răutăți au audzit c-au făcut*

moșu-său, la toate s-au nevoit să-l agiungă și să-l și **covârșască** f. 163^r. În textul *O samă de învățături* se află în contextul: *Te aleasă Dumnădzău [...] ca să-i poț oblădui pre dânși și să-i întreci și să-i covârșești și cu bunătățile sufletului, precumu-i covârșești cu stăpâniia* f. 600^r. **2.** Cu sensul „a se ridica sau a trece peste vârful unei înălțimi sau unui lucru, a trece pe deasupra etc.”, cuvântul este folosit în LET. I, II, HERODOT, BIBLIA 1688, CANTEMIR, HR. În *Hronograf* se află o atestare anterioară, adică o primă atestare: *Oamenii cei de oaste să puna toț în coada catargii. De ce, catarga să rădica de piscu sus și să aședza denapoi de greimea oamenilor și cu piscul covârșiia preste lanțuh, până aproape de giumătate de catargă* f. 476^v.

covârșit, -ă adj. – participiul de la *covârși*. Cu sensul „foarte mare, numeros”, cuvântul este atestat în LET. II. Textul *O samă de învățături* prezintă o altă atestare: *Nu poate fi nice o faptă rrea fără muncă și pedeapsă dumnădzăiască și iarăș nice un bine ce să va face nu poate fi fără vozmezdie, adecă deplin[ă] plată și fără scumpărare mai covârșitū, pentru una cu o sută* f. 595^v.

covârșitor, -oăre adj. *covârși* + suf. -tor. Cu sensul „care covârșește, care întrece, domină”, cuvântul se află în GCR II, DOSOFTEI, V.S. Textul *O samă de învățături* oferă o altă atestare, mai timpurie decât cea din scrierea lui Dosoftei: *Să te chemi împărat deplin, pobeduitoriu trupeaște și sufleteaște și cu bunătățile pespre toți covârșitoriu și Domnului tău slugă dreaptă și lăudătoriu* f. 600^v.

crai s.m. < slav. (paleosl., bg., sb.) *kral'i*, cf. DA. Cu sensul „rege”, cuvântul este atestat în PALIA 1581, LEX. MARS., GCR I, VARLAAM, C., PRAV., ANON. CAR., SICRIUL DE AUR, DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* se află alte atestări din secolul al XVII-lea: *Să să ducă sânșur împăratul la Italiia, la frânci, și să să roage papei de Râm și altor crai de la apus, pentru să-i dea agiutor* f. 465^r; cf. f. 520^r.

crăi vb. IV – de la *crai*. În DELR prima atestare este din anul 1650 (Anon. Car.). *Hronograful* oferă o atestare importantă pentru sensul „a stăpâni”, utilizat în contextul: *Apoi pe după acesta, au crăiit într-acei orașu, în Sâlva, un feal de oameni ce să dzăcea eniadzâi, în 331 ai* f. 577^r.

crăiasă s.f. *crai* + suf. -asă. Cu sensul „regină”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., DOSOFTEI, PS., în anul 1746. În DELR prima atestare este din anul 1650 (Anon. Car.). În *Hronograf* se află alte atestări timpurii, înainte de DOSOFTEI, PS.: *Vițui crăiasa cu cinste împărătească întră toată viața sa* f. 487^r; cf. f. 575^v.

crăie s.f. *crăi* + suf. -ie. Cu sensul „țară stăpânită de un crai, regat”, cuvântul este atestat, conform DA, în ANON. CAR., HERODOT, EVSTATIE (1650), LET. I, M. COSTIN, CANTEMIR, PS., CANTEMIR, HR. și în anul 1756. În *Hronograf* se află atestări anterioare față de scrierea lui Miron Costin: *De va veni domnul vostru să să bată cu mini și de să va întoarce biruit de mini, de o muiere, fi-va defăimat și rușinat de toate crăiile și împărățiile și eu voi fi lăudată pre cât va fi el defăimat* f. 391^r; cf. f. 517^r.

crăpă vb. I lat. *crepo*, -are, cf. DA. **1.** Cu sensul „a se desface (în două) în mod brusc (și cu zgomot), a se despica etc.”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI,

V.S., în anul 1756, în anul 1799. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Pământul s-au cutremurat, pietrile s-au despîcat, catapetazma au crăpat de sus până gios* f. 551^v. **2.** Cu extensia semantică „(despre oameni; în glumă, în dispreț sau în imprecății) a muri, a-și da sufletul, a pieri etc.”, cuvântul este atestat în PRAV., LET. I, DOSOFTEI, V.S., LET. III. *Hronograful* oferă încă o atestare pentru sec. XVII: *Vădzând c-au agiunsu la bătrâneate în necînste și-l goniră den scaunu-ș ca pre un om prost și de nimic, n-au mai putut răbda, ce-au crăpat plin de venin și de amar* f. 504^r.

crâng s.n. < rus. *krugŭ* sau sb. *krug* „cerc”, cf. DA (s.v. *crug*); rus *krug*, scr. *krug* „cerc” < v.sl. *krōgŭ*, cf. DELR. Cu precizarea „rar, învechit”, la sensul unde este prezentată sintagma „*crângul cerului* = bolta cerească, firmamentul, crugul”, cuvântul nu cunoaște atestări în limba veche. În DA a fost înregistrat acest cuvânt cu sensul „circuit, direcție, mers” în sintagma *crângul anului*, la DOSOFTEI, V.S. În DELR prima atestare este din anul 1667 (M. Costin, Ist. Cr. Ung.). *Hronograful* prezintă atestări anterioare celor din ambele dicționare academice: *Au pus nume celor șapte planite a ceriului și-a crângului și-au priceput și cum să întoarcă ceriul* f. 1^r; *Așjidirea și planiteli, și crângul, și toată tocmala de pe supt ceriu știe* f. 75^v.

crâșmăr s.m. *crâșmă* + suf. *-ar*. În DA cuvintele *crâșmar* și *cârciumar* sunt tratate împreună și înseamnă „cel care ține o cârciumă”. La DOSOFTEI, V.S., apare forma *cârșmariu*. În *Hronograf* întâlnim forma *crâșmar*, cu o atestare anterioară: *Iară omul acela, fiind fost crâșmariu, au rămas și dulăul acolea la crâșmă* f. 315^v.

créde vb. III lat. *credo, credere*, cf. DA. Cu sensul „Ești de părere?”, cuvântul este atestat în SIMEON DASC. *Hronograful* oferă o nouă atestare: *Credz, noi am aruncat în foc trei și acmu vădzu că sântu patru. Și al patrulea samănă la față cu Fiiul lui Dumnădzău* f. 102^v.

credzător, -oáre adj. *crede* + suf. *-ător*. Sensul cu care cuvântul apare în *Hronograf*, „care crede în divinitate; p. ext. evlavios”, nu este înregistrat în DA. În *Hronograf* apare atât în situația în care divinitatea este una în afara religiei creștine, cât și în situația în care se referă la creștinism: *Fiind și om învățat și sloveasnic și fiind bulgarii o samă până atunce credzător de bodz și varvari, iară Theodosâie având voroavă cu domnul bulgarilor, că le-au fost știind și limba, i-au fost spuind foarte multe și adevărate pentru credința noastră, a creștinilor* f. 391^v; *De va muri, te vor creade toți că ești credzătoriu în Dumnădzău vășeadrăjiteliu [= atotțiiitorul]* f. 532^r.

credzút, -ă adj. – participiul de la verbul *a crede*. Sensul din *Hronograf* „care este demn de încredere, care inspiră încredere; cinstit”, nu este înregistrat în DA. În *Hronograf* se află în câteva locuri: *Ce, pentru să nu i să străce masa, fiind capul împăratului plin de drojdii și de nebunie, trimisă om al său credzut și sfărâmară acel lucru minunat de oglindă, de o feaceră în mici fărâme* f. 398^r; cf. f. 424^v, f. 460^r.

credinciós, -oásă adj. lat. pop. **credentiosus, -a, -um* (derivat cu suf. *-osus* din **credentia*), cf. DA. În DA, este surprins și un sens specializat al cuvântului, în domeniul comercial, „om de încredere, care e însărcinat cu supravegherea

la confecționarea mărfurilor, supraveghetor”, fără atestări în textele vechi. În *Hronograf* este utilizat cuvântul cu sensul „supraveghetor” în două contexte: *Iară împăratul boieri pre socru-său, Roman, și-l feace vasâlopator, cum am dzâce părinte de împăraț și credincios la toate și den casă, și de afară* f. 429^r; *Deade-i împăratul altă boierie mai mare, ce să chema pantheu, credincios în casă* f. 445^r.

credință s.f. lat. pop. **credentia*, cf. DA. Cu sensul „faptul de a crede, de a fi convins despre adevărul unui lucru etc.”, cuvântul este atestat în CORESI, EV., ANON. CAR., PRAV. În *Hronograf* apare o altă atestare, de la mijlocul secolului al XVII-lea: *Și, ca pentru să aibu credință și să vă încredințați și Svințâile voastre, iată că adeverescu direptatea* f. 389^r;

crestă vb. I „derivat (cu sau fără prefixul în-) din *creastă*”, cf. DA. Cu sensul „(crestăturile pe răboj fiind în vremile vechi sistemul obicinuit de socoteală) a ține socoteală de el, a-l băga în seamă etc.”, cuvântul nu are atestări din epoca veche și nici din cea modernă. *Hronograful* oferă o atestare: *Căce că turcii era neînvățați și necărtulari, ce făcea răvași de leamne și cresta pre dânsă și le era în loc de băgare samă, că altă samă nu știia, până ce-i învățară pre cătinel grecii* f. 481^r.

crește vb. III lat. *creasco*, -ere, cf. DA. **1.** Cu valoare tranzitivă și sensul „a lua proporții, a se înmulți, a spori etc.”, cuvântul este atestat în PSALT., CORESI, EV., PRAVILA ALEASĂ (1632), DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* se află o altă atestare pentru sec. al XVII-lea: *Eu te am pus acolo pentru să crești țara și să mulțăști oamenii și să întărești Leagea, să hii împăratu tare* f. 221^v. **2.** Cu sensul analogic „a deveni mai mare, mai lung sau mai puternic (despre un sunet, zile etc.), a se adaoge, a spori etc.”, cuvântul este atestat în PRAVILA DE TÂRGOVIȘTE (1652), DOSOFTEI, PS. În *Hronograf* se află o altă atestare, anterioară scrierii lui Dosoftei: *Dumnădzău îi întăria cu bini // f. 334^v și le creștea dzâlele*. **3.** Cu sensul „a se naște ... și a se mări treptat etc.; p. ext. a-și duce viața”, cuvântul se află în COD. VOR., CORESI, EV., ANON. CAR., LEX. MARS., MARDARIE, L., MOXA, CANTEMIR, IST. În *Hronograf* se află o altă atestare, înainte de scrierea lui Cantemir⁸: *Iată că-ț arătaiu nașterea lui Hristos. Pentru cum au crescut împreună cu oamenii ș-au fost de-a valoma, ascultă pre prorocul Ieremiia* f. 526^v.

creștin, -ă s.m., adj. lat. *christianus*, -a, -um, cf. DA. Cuvântul apare în *Hronograf* într-o construcție în care are valoare substantivală: *Iară un creștin de om, i se prileji calea pre acolea și deade de acel trup ucis și neîngropat și i să feace milă și săpă acolo și-l îngropă* f. 315^v.

creștină vb. I – de la *creștin*; cu sensul „a se face creștin, a (se) boteza, a se întoarce la creștinătate, a se converti la creștinism”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., BIBLIA 1688, CANTEMIR. În *Hronograful* prezintă atestări importante, înainte de textul *Bibliei*: *Jidovul Zamvri și cu toț ceialalți jidovi, soțiile lui, vâdzându minunea aceasta, rămasără ca morțâi și să ciudiră și îndată // f. 533^r cădzură toț la picioarele Svântului Silvestru, cerând svântul botedzu, să să creștineadză*; cf. f. 264^v.

⁸ Deși este un sens mai des întâlnit, am păstrat exemplificarea pentru a reprezenta polisemantismul cuvântului în acest manuscris; oricum, și această atestare complințe cele zece atestări pe secol, pe care ar trebui să le prezinte redactorul.

creștinare s.f. – de la verbul *a creștina*, cf. DA, care îl semnalează în DICT. *Hronograful* oferă o atestare: *Feaceră pre fiica lor, aceasta, și la creștinari, pusără-i numeli Theofana* f. 414^r.

creștinătate s.f. – derivat de la *creștin* + suf. *-ătate*. **1.** Cu sensul „religia creștină, credința sau legea creștinească, creștinism, purtare creștinească”, cuvântul este atestat în CORESI, EV., CUV. D. BĂTR., PRAVILĂ (1632), VARLAAM, C., NOUL TESTAMENT 1648, DOSOFTEI, V.S., LET. I, ANTIM, P., MINEIUL 1776. *Hronograful* prezintă o altă atestare pentru sec. XVII: *Socotia să-ș vestească și să-ș cinstească Zamvri numeli său și rodul său și să arate minuni drăcești cumplite, cât ca să poată întoarce și pre țariu Costantin den creștinătate cătră jidovii lor* f. 525^r; **2.** Cu sensul „toți creștinii, toate țările sau toate popoarele creștine din lume, obștea creștinească”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., LET. II, CATECHISMUL MIC (1774). În *Hronograf* se află alte atestări, înainte de LET. II: *Atâta s-au și arătat pre creștinătate și spre besearca lui Dumnădzău, ca și niște lupi turbați* f. 170^r; cf. f. 173^v, f. 355^v.

crystal s.n. „neologism venit pe mai multe căi în limbă. În vremile mai vechi, din gr. κρύσταλλος (în sensul originar: „gheață”) sau lat. *crystallus*, intrat uneori prin mijlocire polonă sau ungurească etc.” Cu sensul „sticlă albă foarte transparentă, care prin limpezimea și sonoritatea ei imită bine cristalul și din care se fac oglinzi, vase, obiecte de lux; cleștar” DA (s.v.), cuvântul este atestat în LET. II, în anul 1726–1733. În DELR prima atestare este din 1651–1680 (Milescu Spătarul, A. O.). În *Hronograf* cuvântul se întâlnește în mai multe locuri, cu atestări anterioare celor din DA. Prezența cuvântului în traducere este influențată de textul grecesc, K, unde apare cu forma (adjectivală) κρυστάλλινος (237): *Socoti să facă un grajdiiu tot de sticlă de cristal* f. 127^v; cf. f. 270^v.

crivăț subst. < bg. *krivéc*, cf. DA, DM, NDU. SCRIBAN indică vsl. **krivĭcĭ*, d. *krivŭ*, „cotit, strâmb”, adică „vânt care suflă strâmb”, nsl. *krivec*, „crivăț”, sb. *krivac*; CADE sb. *krivac*, bg. *krivecŭ*; CIORĂNESCU bg., slov., cr. *krivec*, sb. *krivac*, din sl. *krivŭ*; DEXI bg. *кривец*, sb. *krivac*, v.sl. *кривѣ*. Cu sensul „miazănoapte, nord (-est)”, cuvântul este atestat la CANTEMIR, HR. (DA, s.v.). În *Hronograf* se întâlnesc atestări mai timpurii: *Celui mai micu, lui Iafethu, i-au datu toată Midiia și câtu țâne partea despre miadzănoapte, și partea crivățului, și tot apusul* f. 5^r; *Spre crivățu meneaște a face cale* f. 570^v.

crivețean, *-ă* adj. *crivăț* + suf. *-ean*. Cu sensul „de miazănoapte, nordic, septentrional”, cuvântul este atestat în două locuri în CANTEMIR, HR. În DELR prima atestare este citată după lucrarea noastră (Dragomir 2017). Textul *Hronograful* oferă o atestare anterioară celei din DA: *Iar mulțamea, / ca cât frundza, s-or săbori cu crivețeanii de pre mare / și de pre uscat* f. 570^v.

croitor s.m. *croi* + suf. *-tor*. Cu sensul „meșterul (mai ales cel de la oraș) care croiește și coase haine”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., MARDARIE, L., LET. II. În DELR prima atestare este un antroponim din anul 1448. În *Hronograf* se află o atestare de la mijlocul secolului al XVII-lea, cuvântul fiind folosit într-o comparație: *Cându giudecă neștine dreptu, ieste un lucru micu cătră năroade, că să asamănă legiuitorii ca și croitorii ceia ce cârpăscu hainele oamenilor ceale sparte și străcate* f. 578^v.

cruciș adv. *cruce* + suf. adv. *-iș*, cf. DA. Cu sensul „de-a latul etc.”, în DA cuvântul nu este atestat în texte vechi, dar în DELR prima atestare este din anul 1597. *Hronograful* oferă o atestare importantă pentru DLR: *Acolea legă funea tare de un lemn, ce puseasă cruciș în fereastră, și-l lăsă pre împăratul spândzurat cu coșnița* f. 425^r.

În locuțiunea *în cruciș*, cuvântul este atestat în N. COSTIN, L. În *Hronograf* se află o atestare anterioară, adică o primă atestare: *Svânta Golgofta ieste făcută boltită în crucișu* f. 188^r.

crud, **-ă** adj. lat. *crudus*, *-a*, *-um*, cf. DA. Cu sensul „sângeros, violent etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., LET. II, în anul 1746. În DELR prima atestare este într-un antroponim din anul 1557. *Hronograful* îmbogățește redactarea cu o altă atestare: *Aceasta pierire le au trimis Dumnădzău, pentru rrăul ce au făcut cetățai Troadei și-ș arătară toată neomeniia și firea cea crudă și fără nice o milă* f. 577^v.

crunt, **-ă** adj. lat. *cruentus*, *-a*, *-um*, cf. DA. Cu „(sens învechit, păstrat în unele regiuni și în unele expresii) plin de sânge, muiat în sânge etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., MOXA, în intervalul 1660–1680, ap. GCR I, LET. I, II, DOSOFTEI, V.S. și PS. Cu acest sens, cuvântul se află în mai multe locuri în *Hronograf*, după cronograful lui Moxa: *Giunghiară un ied ș-au împistrelit cu sânge acel vășmânt a lui Iosif și să sculară cu toțai și marsără naintea tătâne-său, lui Iacov, plângând și arătară vășmântul crunt și dzăsără că l-au mâncat gadenele* f. 20^r; *Și-ncepură a-i tăia ș-ai goni și atâta-i tăiasse istrailteanii pre madiiani, cât era crunți cu mânu cu tot, până-n pieptu* f. 53^v; *Și alerga toț în toate părțale, crunț ca vârcolacii, de să tăia și să giunghea, cum era mai rrău, cât nu rămasără nice a treia parte* f. 306^r, cf. f. 219^r, f. 340^v, f. 419^r.

ctitor s.m. < paleosl. *ktitorŭ* (< gr. κτήτωρ), cf. DA. Cu sensul „persoana care suportă (sau contribuie în parte la) cheltuielile pentru ridicarea și înzestrarea (cu odoare sfinte) a unei biserici sau mănăstiri etc.”, cuvântul este atestat în anul 1610, în GCR I, LET. II, DOSOFTEI, V.S. În DELR prima atestare este din anul 1570 (Coresi, Lit.). În *Hronograf* se află o altă ocurență, înainte de LET. II: *Și daca // f. 523^v o luară, săpă mormânturili împărațalor creștinești, a ctitorilor, și le arunca oasăle pre drumuri*.

cucearnic, **-ă** adj. *cuceri* + suf. *-nic*, cf. DA. Cu sensul „drept, cinstit, cu purtare bună”, cf. DA, cuvântul este atestat în LET. II, ANTIM, P. În DELR prima atestare este din intervalul 1642–1647 (Ureche, L.). *Hronograful* prezintă a atestare anterioară celor din DA: *Acesta Mehmet era om cucearnic și amăgitor cu cuvântul* f. 471^v.

cuconăș s.m. *cocon* + suf. *-aș*, cf. DA. Cu sensul „cocon mic, domnișor”, cf. DA, cuvântul este înregistrat în MOXA, MINEIUL 1776. În DELR prima atestare este tot din anul 1620 (Moxa, C.). *Hronograful* prezintă o atestare prețioasă, anterioară celei din Minei: *Pre doamna acelui domnu de Athina o au luat și o au dus la Țarigrad, cu cuconași ce-au avut* f. 484^v.

cúhne s.f. < slav. *kúhina* (cf. rut. *kuhna*, rus. *kúhnja*, pol. *kuchnia* dial. *kuchynia*, sb. *kuhina*, *kúhinja*, *kùina*, *kujna*, de unde și magh. *konyha*), cf. DA; ucr. *kuhna*, pol. *kuchnia*, cf. DELR. Cu sensul „bucătărie etc.”, cuvântul nu are

în DA atestări din epoca veche. În DELR prima atestare este din intervalul 1642–1647 (Ureche, L.). *Hronograful* oferă încă o ocurență pentru sec. XVII: *Luară pre un cucon acelui armaș și-l dusără la cuihne și învăță împăratul să-i taie capul* f. 118^r.

cuib s.n. lat. pop. **cubium*, cf. DA. Cu extensiunea semantică „culcuș, bârlog”, cuvântul se află în DOSOFTEI, V.S., GCR II. În *Hronograf* se află atestări anterioare, cu sens figurat: *Nu putea nici într-un chip să-i pleace, că-i cuprinseasă diiavolul, de-ș făcusă cuib în coșurile lor* f. 1^v; *Nu să afla la sufletul lui frica lui Dumnădzău, cât ar fi fost măcar o sămânță de muștar, ce era de tot și cu totul cuibu și sălaşu dracilor* f. 345^r.

culă s.f. < tc. (cf. și alb., bg., sb., ngr.) *kula*, cf. DA; tc. *kule*, cf. DELR; tc. *kule*, (înv.) *kula*, SUCIU, D. Cu sensul „turn circular, cupolă, boltă; turn de observație”, cuvântul este atestat în limba veche la M. COSTIN (ap. GÂDEI), în numele propriu *Edicule*, adică din șapte turnuri (DA, s.v.). În DELR prima atestare este din anul 1649 (Mardarie, L.). Cuvântul *se află* și în ms. 4389^o, scris pe margine ca sinonim al cuvântului „tărie”; deci, în acest ultim exemplu, nu prezintă sensul „turn”. În *Hronograf* se întâlnește o atestare anterioară celei din DA, în care cuvântul este glosat, ceea ce demonstrează că nu era cunoscut în epocă în Țările Române: *Închisără-l într-o culă de piatră în mare, care iește și până astădz și să cheamă cula lui Velisarie [...]. Iară împăratul [...] au trimis acolo unde era închis, într-acea culă, adecă baștea, ș-au învățat de l-au orbit* f. 275^v.

cum adv. lat. *quōmodo* (*quō modō* „în ce fel”), cf. DELR. Cu sensul „introduce o exclamație de mirare, indignare, părere de rău, mânie, necaz, ciudă, nerăbdare etc”, având ca sinonim conjuncția *că*, cuvântul nu se află atestat în texte vechi. În *Hronograf* se întâlnește în contextul: *Împăratul era pre aceaia vreamă bolnav foarte, cât nu să putea întoarce sânгур, ce-l întorcea alțai și suspina de la inemă cum nu-i sănătos să margă asupra acelui persu sânгур, cu capul său* f. 501^r.

cumătru s.m. lat. *commater* (cu o explicație lărgită), cf. DA. Cu sensul „titlu de înrudire spirituală care se dă nașului (nașei) – pe alocuri și nunului (nunei) – din partea părinților finei”, cuvântul este atestat în PRAV., CUV. D. BĂTR., LET. II. *Hronograful* oferă o atestare înainte de LET. II: *Pe după ce l-au scos den mijlocul turcilor, nu i-au mai dzăsu pre nume, ce totu-i dzăcea spasitel moi, adecă mântuitorul mieu, și-l feace cumătru, împăratul* f. 385^v.

cumenecătură s.f. *cumineca* + suf. *-ătură*, cf. DA. Cu sensul „a treia din cele șapte taine ale credinței creștine, împărtășanie”, cuvântul se află în CORESI, EV., VARLAAM, C., ANTIM, P. În DELR prima atestare este din anul 1566 (Coresi, L.). Și în *Hronograf* sunt prezente atestări, anterioare celei din scrierea lui Antim: *S-au dus și la machidoniēni și au luat cumenecătură și de la dânșii și iarăș s-au dus de o au datu la muiere-și* f. 235^r; cf. f. 312^r.

cúmpănă s.f. < paleosl. *kōpona*, cf. DA; vsl. *kōpona*, cf. DELR. **1.** Cu sensul „aparat de cântărit constând dintr-o pârghie mobilă cu două brațe egale etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., PRAV., și într-un document. *Hronograful*

⁹ Vezi V. Arvinte, *Studiul lingvistic* din MLD, I, GEN., p. 92. În note se indică o însemnare în care sinonimul cuvântului este *temniță*, același ca în B 1688, iar în ms. 45 corespondentul este *tărie* (41.14).

oferă următoarele atestări pentru acest secol: *Banii împărațelor mai de demult au fost mai grei de argint la **cumpănă**, iară banii lui era mai iușori* f. 436^v; *Palamid filosoful. Acesta au scornit **cumpenile** cu dramurile* f. 139^r. **2.** Cu înțelesul „primejdie, pericol, încercare, nenorocire etc.”, cuvântul se află atestat în PRAV., LET., în anul 1670, CANTEMIR, HR. În *Hronograf* se află alte atestări, anterioare anului 1670: *Acest arhiereu [...] au gășât pre domnul rusălor într-o **cumpănă** mari și întru niști gânduri multe* f. 413^r; cf. f. 195^v, f. 208^r, f. 414^v, f. 469^r, f. 503^v, f. 536^v.

cumpăni vb. IV – derivat din *cumpănă*, cf. DA. **1.** Cu sensul „a determina cu ajutorul cumpenei greutatea unui obiect, a cântări, a măsura”, cuvântul nu are în DA atestări din epoca veche. *Hronograful* oferă două atestări: ***Cumpăniră** aurul și ieși o mie și noadzăci de chentinare, adecă cântare, iară argint să aflară trei mii de chentinari* f. 396^r; cf. f. 397^r. **2.** În *Hronograf* cuvântul este utilizat și cu sensul „a fi pe punctul de a se întâmpla ceva”: *Multe griji și // f. 71^v multe amaruri au datu de sufletul lui David, cum ați audzit că s-au rădicatu fiuu-său, Avesalom, pre dânsul, de i s-au **cumpănit**u cu moartea nu numai o dată, ce de multe ori.* **3.** Cu sensul „a avea de gând, a intenționa etc.”, cuvântul este atestat în PRAV., LET. II, COD. PUȘC., CANTEMIR, IST. În *Hronograf* se află alte atestări, înainte de LET. II: *La atâta sărăcie și lipsă agiunseasă, cât să **cumpăniia** să-ș vândză ficiorii* f. 335^v; cf. f. 415^r, f. 431^r, f. 443^r.

cúmpăt s.n. lat. *compitum*, -i, cf. DA. **1.** Cu sensul „chibzuință, reflexiune, discernământ etc.”, cuvântul este atestat în LET. A. *Hronograful* prezintă alte câteva importante atestări: *O, fără **cumpăt** și fără șfat om, cum nu putuș trimite doăă sau trei catarge să-ț aducă muierea, ce trimisăș atâta mulțame de catarge;* cf. f. 321^v f. 371^v, f. 382^v. **2.** În locuțiunea adverbială *pre supt cumpăt*, cu sensul „într-ascuns, în taină, pe din dos etc.”, cuvântul este atestat în LET. III. În *Hronograf* se află o atestare anterioară: *Apropiindu-să oștili, au trimis pașii pre supt **cumpăt** de au chemat o samă de capete* f. 501^r.

cumpătă vb. I – derivat de la *cumpăt*, cf. DA. **1.** În *Hronograf*, cuvântul este utilizat în multe locuri cu sensul „a stăpâni, a conduce”: *Patriarhul Ghenadie înțeleptul și cărtulariul **cumpătă** svânta besearecă a lui Hristos întru păstoriia Patriarhiei în cinci ai și doăă luni* f. 483^r; *Cred în zodii, și în vrăji, și în năroc și uită pre Dumnădzău, cela ce le **cumpăteadză** toate și-i putearnic a face și bine și rău* f. 14^r; cf. f. 344^r, f. 395^r, f. 496^r, f. 517^v. Verbul este folosit și cu formă reflexiv-pasivă: *Împărăția aceasta, precum ieste îndeșartă și amăgitoare și den lume petrecătoare, așa să țâne și // f. 417^v să **cumpătă** și cu mai buni, și cu mai rrăi, și cu mai drept, și cu mai sprânțari.* **2.** Cuvântul are și o utilizare în care sensul nu este prea clar, dar, între atestările de care dispune redactorul acestui cuvânt, este posibil să fie și alte citate cu sens asemănător, care să deslușească înțelesul și definiția. Cuvântul ar putea însemna aici „a-i fi de folos; a sluji”: *Toate stihiiile pentru om sânt făcute, să-l **cumpăte** și să-l mărească și, câte-s pre pământ și pre supt ceriu, toate pentru treaba omului sânt făcute și omul ieste stăpân acestora toate* f. 550^v.

cumpătăr s.m. *cumpăt* + suf. -ar. Cuvântul nu este înregistrat în DA și în DELR. În *Hronograf* are sensul „cel care conduce, conducător, cârmuitor”:

Iară împăratul Vasălie, **cumpătariul** împărățâii, trimisă voivodz cu oști asupra Vardei Focăi f. 441^f.

cumpătare s.f. – de la verbul *a cumpăta*. **1.** Cuvântul nu apare înregistrat cu sensul „conducere, cârmuire”; în *Hronograf* se află în contextul: *Ș-au făcut și canoane săboarele aceaste de loc întru târiia și cumpătarea svintei beseareci* f. 559^v. **2.** Sensul „înțelepciune; echilibru” nu este înregistrat în DA. În textul *O samă de învățături*, acest cuvânt se află în contextul: *Într-acesta chip să asamănă și învățăturile; când lipsăscu de la suflet, toate lucrurile sânt turburate și fără cumpătare* f. 593^f.

cumpătareț, -ă s.m., adj. < *cumpăt* + suf. -*areț*. Cuvântul nu este înregistrat în DA. **1.** Ca adjectiv, cu sensul „bun chibzuitor; echilibrat”, cuvântul se află în *Hronograf* în contextul: *Acesta împărat la toate treabeli era bun și cumpătareț, numai ce avea turbare mare spre svinteli icoani* f. 385^v. **2.** Cu sensul „care are capacitatea de a conduce, de a fi cârmuitor”, cuvântul se află în mai multe contexte: *Iară fiu-său, împăratul, era pre atunce în vârstă de doaădzăci de ai, om harnic și viteazu, bun și îndrăznețu a fi cap și cumpătarețu oștilor și împărățâiei* f. 358^f; cf. f. 445^v, f. 448^f. **3.** Ca substantiv, cu sensul „cârmuitor, stăpân”, cuvântul apare în contextele: *Lăsă epitrop și cumpătareț împărățâiei pre maghistrul Mihail, cumătru-său, ce-au botedzat pre Mihail, fiu-său* f. 388^f; *Cu dânsul lăsasă tată-său, bătrâmul sultan Murat, vezâri înțelept și cumpătareț buni, anume pre Halil pașea și pre Ibrahim pașea* f. 468^v.

cumpătătoriu s.m. *cumpăt* + suf. -*ător*. Cuvântul nu este înregistrat în DA, iar în DELR prezintă prima atestare din perioada 1678–1689, într-o copie ulterioară a *Hronografului* din ms. 3517. În *Hronograf*, are același înțeles ca și *cumpătar*, „cel care conduce, conducător, cârmuitor”: *Rămasă numai Varda sânțur svetnic, și epitrop, și cumpătătoriu împărățâiei și făcea ce-i era voia* f. 395^v; *Și era cumpătător împărățâii Vasălie, frатели cel mai mare* f. 439^v.

cunoaște vb. III lat. pop. **connosco*, -*ere* (din clas. *cognosco*, -*ere*), cf. DA. **1.** Cu valoare reflexivă și sensul „a se afla, a ieși la iveală, a se da pe față”, cuvântul este atestat, conform DA, în LET. II. În *Hronograf* este prezentă o atestare mai timpurie: *Omul acela începu a-ș da sama rrău și încălcit și să cunoscu că are seamne de a firea om rrău* f. 316^f. **2.** Cu sensul „a-și da seama (din anumite indicii) că are să urmeze ceva, a prevedea (un anumit eveniment)”, în DA nu sunt prezentate atestări pentru epoca veche. *Hronograful* oferă o atestare: *Împăratul cunoscu că nu va mai faci nemic, nice să va mai izbăvi: iș cunoscu că i să apropie conețul dzâlelor* f. 449^v.

cunună vb. I lat. *corono*, -*are*, cf. DA. Cu sensul „(despre preoți) a îndeplini serviciul religios al cununicii, a consfinți prin acest serviciu căsătoria cuiva”, cuvântul este atestat în GCR I. În DELR prima atestare este din jurul anului 1500 (Psalt. Hur.). În *Hronograf* este prezentă o atestare importantă: *Îndată chemă pre potropopul den curțale împărătești, pre anume Stipiiu, și cunună pre împărăteasa Zoia cu Costantin Monomah* f. 452^v.

cunună s.f. lat. *corona*, -*am*, cf. DA. **1.** Cu sensul „(vechi și pop.; complinit mai adesea prin împărătească) coroană”, cuvântul este atestat într-o serie de scrieri

vechi: PSALT. SCH., CUV. D. BĂTR., MOXA, VARLAAM, C., LET. I, în anul 1745, MINEIUL 1776. În *Hronograf* apare o atestare din secolul al XVII-lea, înainte de LET. I: *Iară când fu în dzua de Peatideseatniță (= Rusalii), au luat împăratul pre Vasălie și l-au dus la Svânta Sofie și-l feace namesnic de împărăție și-i pusă și **cunună** în cap f. 406^r. 2.* Cu sensul „faptul de a fi împărat; demnitatea împărăției”, cuvântul este prezent în textul *O samă de învățături*, în contextul: ***Cunună** și destonicie, de la Dumnădzău și-i trimisă, de te-au încununat și te-au spodobit (= învrednicit) cinstii aceștiia a firea împărat și nacialnic năroadelor Sale f. 606^v. 3.* Cu sens figurat, cuvântul se află în contextul: *Începură o samă de arhierei a împodobi precinstit capu a împăratului cu **cununi** de cuvinte lăudate de flori de mult prețu și alții îl podobiiia cu blagoslovenii f. 534^r.*

cununie s.f. *cunună* + suf. *-ie*. Cu sensul „una (a șasea) din tainele bisericii creștine, unirea legitimă, printr-o anumită slujbă religioasă, între un bărbat și o femeie”, cuvântul este atestat în PRAV., GCR I, în documente din URICARIUL, XVII, IORGA, S.D. În DELR prima atestare este din intervalul 1567–1568 (Coresi, T. Ev. – Mol.). *Hronograf* prezintă alte contexte: *Multe daruri scumpe adeveri să-i dea și încă să-l facă ginere, să-i dea pre fică-sa, să-i fie soțu cu **cununie** f. 320^v; cf. f. 485^v.*

cupác s.m. – cuvântul *copac* este prezent în *Hronograf* și cu varianta *cupac*, în contextul: *Luna lui martu ieste aceasta întru care dzăsă Dumnădzău să să facă toate florile, și // f. 540^r toate ierbile, și toți pomii, și **cupacii** cei cu roadă și fără roadă.*

cupár s.m. „derivat din *cupă* cu suf. nom. agent *-ar*”, cf. DA. Cu sensul „un boierinaș, ajutor al paharnicului etc.”, cuvântul este atestat în ANON. CAR., GCR I, HERODOT, LET. III ș.a. În DELR, prima atestare este din anul 1591. *Hronograful* prezintă două atestări, anterioare celei din HERODOT: *Să agiunsără cu **cupariul** împăratului și-i deaderă daruri mari și-i spusără taina cu otrava f. 439^r; Theodor cel cu paci bună și-i dzăcea și **cupariu**, 1 an și 4 luni f. 588^v.*

cupéli, cupélă s.f. probabil o extensie semantică de la ngr. κύπελλο „un fel de pahar, cupă”, „cupă care se oferă la jocuri ca premiu”, cf. GHIOVANIS. În context, acest termen are sensul „vas în care se botează (copiii mici); cristelniță”: *L-au luat pre acel prunc și l-au pus în svânta **cupelă** să-l botedză f. 264^r; Pe după ce să botedză Avgar, ieși den svânta **cupeli** curat și izbăvit dentru toată boala lui f. 332^r; cf. f. 329^v.*

cuprînde vb. III lat. *comprendo* (= *comprehendo*), *-ensum, -endĕre*, cf. DA. **1.** Cu sensul „complementul e o persoană sau o armată; complinit uneori prin din sau de toate părțile) a împresura, a înconjura (cu scopul de a prinde, de a pune mâna pe... etc.”, cuvântul se află în LET. III, MINEIUL 1776. În *Hronograf* se află o atestare anterioară, adică o primă atestare: *Și avea ei și cale cuvintelor și direptate, dară nu li să prindea, că apucasă împărăteasa de-i împlusă pre toți și-i **cuprinseasă** f. 362^v. 2.* Cu sensul „a ocupa prin cucerire (o țară, o cetate), a supune, a cotoropi etc.”, cuvântul este atestat în BIBLIA 1688, LET. I, CANTEMIR, HR. În *Hronograf* se află, de asemenea, o primă atestare: *Trimisă împăratul pre stratigopul, de-i bătu și-i tăiia ca mișei de ei, și-i **cuprinsără** pre toț în Țarigrad f. 460^v. 3.* Cu sensul „a lua, a aduna în mână”, cuvântul se află în contextul: *Scoasă*

împăratul galbeni den buzunar cât putu cuprinde cu mâna și-i pusă acoloa suptu trătași f. 426^v. **4.** Cu sensul „a închide (dintr-o parte) o trecătoare, un drum, un loc, a tăia (cuiva) calea”, cuvântul nu are în DA atestări din epoca veche. În *Hronograf* se află o atestare prețioasă: *Cuprinsără amândoaă în mijloc pre corabiia lui Barac Răiz și aruncară lanțuji de fier de să încleștară tustreale și să legară de să bătea cu foc den tunuri* f. 498^v.

cuptór s.n. lat. **coctorium* (de la *coquere* „a coace”), cf. DA. Cu sensul „instalație de zid (de cărămidă), de piatră, de lut sau de pământ care servește [...] la coacerea pâinii etc.”, cuvântul este atestat în PALIA 1581, LEX. MARS., VARLAAM, C., BIBLIA1688. În DELR prima atestare este din 1582 (PO). În *Hronograf* se află mai multe atestări înainte de BIBLIA 1688: *Luați cenușe den cuptoriu, să fie hierbinte* f. 34^r; cf. f. 286^r, f. 352^v, f. 172^r, f. 287^r. În *Hronograf*, cuvântul se află și într-o comparație: *Ș-au vădzut un luceafăr mare și luminos și dintr-însu au fostu ieșindu fum multu, ca dentr-un cuptoriu* f. 203^v.

curát, -ă adj. – „în cuvântul românesc s-a amestecat lat. *colatus, -a, -um* (de la *colo, -are*) și *curatus, -a, -um* (de la *curo, -are*)”, cf. DA. **1.** Cu sensul „(despre Iisus Hristos) fără păcate; sfânt”, cuvântul se află în contextul: *Precum lămureaște focul friptura și scură tot, de nu rămâne necurat într-însă nemică, așa iește curat, fără altu ameastec, și trupul lui Hristos* f. 543^r. **2.** Cu sensul „cast, virgin, neprihănit”, cuvântul este atestat în CORESI, EV., ANON. CAR., PRAV. În *Hronograf*, cuvântul se află în citatul următor: *Dentru curata deaviță Mariia născut, pre carea Mariia și de pururea curată, ca pre o adevărată Născatoare a lui Dumnădzău propeveduim și vestimu precum născu pre Dumnădzău, dentru însa întrupat* f. 548^r. **3.** În *Hronograf*, termenul este în mai multe locuri folosit cu sensul „care urmează învățăturile creștine, cu frica lui Dumnezeu; pur”: *S-au arătatu în vis îngerul unui om curat ce au fostu la Antiohiia* f. 267^v; cf. f. 541^r; f. 354^r. Cu același sens, se află și în textul *O samă de învățaturi: Curatu și nepângărit să te ferești pre tine și nu numai dentru ale trupului, ce și dentru ale gândului, pentru folosul sufletului* f. 605^v. **4.** Cu o extensie semantică de la acest sens, cuvântul apare în textul *O samă de învățaturi*, în contextul: *Viița curată apropie pre omu, de-l împrieteneaște cu Dumnădzău* f. 605^v. **5.** Cu sensul „neîntinat, neînceput; primordial” cuvântul apare în contextul: *Pământul den care să zădi Adam [...], bine dzăsăș și adevărat c-au fost nestrăcat și deaviș curat, căce că încă nu i să dideasă blăstăm să odrăsească mărăcini și ciuline, nice om nu s-au fost încă îngropat întru însu, pentr-acea să chema nestrăcat și curat* f. 527^v. **6.** Cu sensul „(despre inimă, suflet, cuget, conștiință, cuvânt etc.) sincer, deschis, leal, nefățarnic, din inimă, bine intenționat etc.”, cuvântul apare în COD. VOR., PSALT., CORESI, EV., DOSOFTEI, PS., LET. II. În *Hronograf* se află o atestare înainte de scrierea lui Dosoftei: *Țânea pren mânule lor tot stâlpări de maslinu și cu făclii aprinsă și priimiră pre împăratul cu bucurie mare și cu inemă curată, dându laudă lui Dumnădzău* f. 309^v. **7.** Cu sensul „(despre metale prețioase, bani etc.; în opoziție cu spurcat, calp, fals) fără aliajii, prisne, lamură”, termenul este atestat în ANON. CAR., PRAV., HERODOT. În *Hronograf* se află o atestare înainte de HERODOT: *Așjidirea au mai luat sveșnicile ceali mari și ceale mici, tot de argint curat și poleite* f. 459^v. **8.** În *Hronograf* se află și o atestare a cuvântului cu sensul

figurat „(despre oase) fără carne”: *Au belit capul acela a împăratului și l-au curățât, cât rămasă numai țăstul, osul curat* f. 367^v.

curățenie s.f. „derivat din *curățit*, prin suf. abstr. *-enie*”, cf. DA. **1.** Cu sensul „castitate, feciorie”, cuvântul apare în MINEIUL 1776. *Hronograful* prezintă o atestare anterioară: *De are fi născut Hristos ca un om numai, nu ar fi fostu putut feri curățănii Maicei Sale neatinsă și nestrăcată* f. 548^r. **2.** Cu sensul figurat „curățire, ispășirea păcatelor, purificare”, cuvântul este atestat în N. TEST. 1648, MARGARITUL 1691. În textul *O samă de cuvinte* se află o altă atestare, înainte de traducerea fraților Greceni: *De nu vei iubi // f. 606^{r10} tu, nacialnicul și stăpânul, curățănii și contenirea trupului, în ce chip și cum vei învăța și vei face să aibă curățanie pre ceia ce sânt suptu ascultarea sa?* **3.** Cu sensul „tratament (al unei boale), vindecare, tămăduire”, cuvântul este atestat prima dată în anul 1813, URICARIUL I. *Honograful* prezintă două atestări anterioare: *Iară Ioan, fratele împăratului, să găti să ia iară de curățanie. Iară împărăteasa au și chemat pre doftor pre taină și l-au învățat să dea otravă lui Ioan în ierbi, să moară și să-l socotească cu ce-ș va pohti* f. 448^v; *Iară doftorii să apucară tare de dânsul și-i deaderă // f. 484^f ierbi de curățanie și-l izbăviră.*

curăți vb. IV – derivat din *curat*, cf. DA. **1.** Cu sensul „a face (să fie) curat, a face să dispară murdăria de pe ceva etc.”, termenul este atestat în ANON. CAR., LEX. MARS., PRAVILA DE LA GOVORA 1640, VARLAAM, C. *Hronograful* prezintă o atestare: *Aceasta treabă făcea dzua; iară dăca însăra nu să mai mișca, ca niște pietri moarte, iară cât să lumina, iarăși purcedea și curățăia* Țarigradul, de nu lăsa nemic necurat într-însul f. 423. Într-un alt context din textul nostru, cuvântul are și utilizare figurată: *Trimisă pre îngerul său cătră Noe, să le spuie că Dumnădzău va să omoară toată lumea și va să curățască pământul de tot nărodul omenesc și de tot dobitocul și de toate trupuril[e] câte sânt pre pământ* f. 1^v. **2.** În *Hronograf* termenul este folosit de două ori cu sensul „a scoate pe cineva dintr-o funcție, din arhieria în care a fost pus etc.”: *Numai mi-i voia să meargeț voi întâiu, să curățât pre câț am hirotonisât eu vlădici, să fie curățât de tot darul arhieriei și de toate osveșteno dianii (= lucrurile cele făcătoare de sfințenie) și să anathematisiț și împărățai carii i-am încununat eu cu stema de împărățâie* f. 448^r; cf. f. 448^v. **3.** Cuvântul cu sensul „a castra, a scopi” se află în contextul: *De câte ori au fost întrebându-i Alexandru pentru cucon să-l curățască, să-l facă hadâmbu, ei tot da samă că-i mic și nu i-i vreama, că-i numai de șeasă ai* f. 427^v.

curățire s.f. – abstractul verbal de la *curăți*. Cuvântul este înregistrat în diferite citate, fără decelare semantică și fără definiție, în VARLAAM, C., MINEIUL 1776. În *Hronograf* apare în două contexte. Sensurile vor putea fi stabilite mai clar când se va realiza schema semantică a cuvântului de către redactor. **1.** Unul din sensurile utilizate în *Hronograf* ar putea fi „izbăvire de păcate”: *Trupul lui Hristos giunghe-să și sângele lui varsă-să, pentru iertarea a năroadelor lui Israil cel tânăr și încredințat, carele ieste înfierat cu sângele și cu apa cea de curățare a svântului botedzu* f. 542^v. **2.** Celălalt sens este figurat: *Într-acesta an să arate înnoirea omului și curățarea vacului ș-a anului* f. 539^v.

¹⁰ În fotocopia este legat greșit, după f. 606^v, iar aceasta este numerotată f. 606 (adică recto).

curcubătă s.f. lat. *cūcurbīta*, -ae, cf. DA. Cu sensul „plantă cățărătoare, cu tulpina acoperită cu peri rigizi, întinsă pe pământ, cu cărcei ramificați, cu frunzele mari și aspre la pipăit, cu flori mari galbene”, cuvântul se întâlnește atestat în ANON. CAR. (DA, s.v. *curcubetă*). În DELR prima atestare este într-un toponim din anul 1530. *Hronograful* aduce, deci, una din primele atestări: *Acolo i-au datu-i să mănânce curcubătă amară și veninoasă, iară Elisei o au îndulcit cu făină și nu i-au mai cunoscut amărămea* f. 85^v.

curcubău s.n. et. nec. Cuvântul, cu sensul „meteor atmosferic ce apare pe bolta cerească înainte sau după ploaie, în partea opusă soarelui etc.” este atestat în MARDARIE, L., LET. I (URECHE), ANON. CAR. (DA, s.v. *curcubeu*). În DELR prima atestare este din anul 1649 (Mardarie, L.). *Hronograful* oferă două atestări importante din secolul al XVII-lea: *S-au arătat patriarhului svânta cruce în ceriu luminoasă ca soarele și pregiur cruce o cunună cum iește un curcubău în ceriu când ploaă, așa au fostu țarcu pregiur cruce* f. 209^v; cf. f. 314^f.

curéchi subst. lat. *cōlic(u)lus*, -i, cf. MDA; SCRIBAN indică drept etimologie lat. **colicūlus*, *caulicūlus*, diminutiv din *caulis* „varză”, vgr. *καυλός*; CADE lat. *coliculus*; CIORĂNESCU lat. **coliculus*; NDU lat. *cūlic(ū)lus*, -i = *caulicūlus*; DEXI: lat. *colic(u)lum*=*caulicūlus*. Cu sensul „mâncare de varză (dulce sau murată)”, cuvântul este atestat în M. COSTIN, O., DOSOFTEI, V.S. (DA, s.v.). În DELR prima atestare este din anul 1624. *Hronograful* aduce o atestare mai timpurie decât cele din DA: *Dzicea să le dea de alte legumi, cum ar hi bob muiat, și curechi murat, și de alte legumi* f. 100^f.

curopalăt, curopalătis s.m. < mgr. *κουροπαλάτης*, cf. DA. Cu sensul „majordom la curtea bizantină”, cuvântul este atestat în DOSOFTEI, V.S., CANTEMIR, HR. În DELR prima atestare este tot din Dosoftei, V.S. În *Hronograf* se află atestări anterioare, adică prime atestări: *Stătu împărat Mihail Rangave, fiind boiéri, și acesta într-o boierie ce să dzăcea curopalat* f. 368^f; *Și-l boieri împăratul cu o boierie mare, ce să dzăcea curopalat* f. 443^v; cf. f. 573^f. În *Hronograf*, cuvântul apare și cu forma grecească, în contextul enumerării boierilor: *curopalatis* f. 571^v.

cúrsă s.f. „din alb. *kurthë* sau de aceeași origine ca el”, cf. DA. Cu sensul figurat „mijloc viclean de a prinde, p. ext. de a atrage, a seduce, a amăgi pe cineva, nadă, momeală”, cuvântul este atestat în MINEIUL 1776. În DELR prima atestare este din jurul anului 1500 (Psalt. Hur.), cu sensul propriu. În *Hronograf* se află atestări anterioare celei din DA (s.v.): *Iară spurcatul și bezdușnicul împărat, dacă vădzu că nu putu aduce pre patriarhul în cursăle sale sa-l facă iconoboreț ca și dânsul, s-au mai ispitit și într-alt chip* f. 338^v. O atestare apare și în textul *O samă de învățători: Fiindu cu socoteală și cu ferire de frâmseate trupești, să nu te prindză în cursăle lor* f. 599^v.

cursură s.f. lat. *cursura*, -am „alergare”, cf. DA. Sensul cuvântului în *Hronograf* este „alergare” și pare a fi un sens etimologic; acest sens nu este înregistrat în DA: *Iară într-o dzi au ieșit cu boierii curțâi sale la locul cel largu în Țarigrad, ce să cheamă ipodrom, adecă cursură de cai, și acolo ș-au alergat caii* f. 397^v.

cúrte s.f. „din lat. **curtis*, -em (= clas. *co(h)ors*, -tem) etc.”, cf. DA. Cu sensul „(în limba veche) boierimea care ocupa funcțiuni la palatul domnesc etc.”, cuvântul

este atestat în CORESI, EV., VARLAAM, C., LET. I, II, GCR II. *Hronograful* prezintă o altă atestare: *Altă curte a împăratului, toț, știia că-i un om rrău, și voitor tuturor de rrău, și zavisnic, și cleavetnic, și amestecători de toate vrajbele* f. 414^v.

curtení vb. IV derivat de la *curtean*, cf. DA. Cu sensul care apare și în *Hronograf* „a lua (sau a introduce) pe cineva în serviciul unei curți (domnești sau boierești)”, cuvântul este atestat în LET. III (DA, s.v.). L-am întâlnit și în FIZIOLOGUL 149¹¹. În TDRG³ este atestat în MARDARIE, L. și în DOSOFTEI, V.S. În DELR prima atestare este din anul 1649 (Mardarie, L.). *Hronograful* oferă două dintre primele atestări: *Iară Vasălie, dacă să împrieteni cu acel svânt părinte, i să rugă doară are vreun boiéri priēten, să-l curtenească, să-i slujască. Iară egumănul prinsă bucuros că-l va curteni* f. 402^v.

curvitor s.m. *curvi* + suf. *-tor*. Cuvântul nu este atestat în DA. În DELR apare în intervalul 1691–1697 (T. Corbea, D.). În *Hronograf* are sensul „amant, ibovnic” și prezintă o atestare anterioară celei din DELR: *Iară împărăteasa Clitemnistra l-au îmbrăcat cu un vășmânt otrăvit, țasut, și pusă aleșu pre Eghistu, curvitoriul ei, și găsi vreamē de giunghe pre Agamemnon* f. 575^v.

custá vb. I lat. *consto*, *-are*, cf. DA. Cu sensul „a trăi, a viețui etc.”, cuvântul este atestat într-o serie de texte vechi. Se află și în *Hronograf*: *Pe după potop, au mai custat Noe 350 de ai* f. 5^t.

cúșcă s.f. < rut. (rus.) *kučca* „cotet”, cf. DA. **1.** Cu sensul „colivie”, cuvântul este atestat în LET. II. *Hronograful* prezintă o primă atestare: *Acolea, într-aceea cămară a împărăteasăi, era o pasăre într-o cușcă ce o aduseasă poclon împăratului tocma de la Indii* f. 415^v. **2.** Cu sensul „închisoare cu gratii de fier în care se țin fiarele sălbatice”, cuvântul este atestat în LET. I A. *Hronograful* oferă o atestare importantă: *Prinsă pre sultan Paiazât viu, nevătămat, Ţamberlanul și i-au făcut lațuh de aur de l-au băgat și de grumadz și de mâni și și de picioare și i-au făcut cușcă de fieru de l-au închis în cușcă ca pre o pasări* f. 475^v.

cutăre pron. lat. *eccu-talis*, *-em*, cf. DA. Cu sensul „oarecine”, cuvântul este atestat în VARLAAM, C., EVANGHELIE (1692), DOSOFTEI, V.S., MĂRGĂRITARE (1691) etc. În *Hronograf* apare într-o serie de contexte pe care le semnalăm, care se află înainte de textul *Evangheliei*, iar funcția și sensul vor putea fi constatate de redactor în funcție de celelalte atestări: *Cutarele iēste tată-mieu, și cutare iēste maică-mea, și cutare-i moșu-mieu* f. 249^v; *Și spusă cu mare direptate cum au venit cutare și cutareli și cu alț mai mulț cu dânși* f. 394^v; *Să scriia slove de carte în stâlpū, cu numele cutăruia împărat* f. 431^t ș.a.

cutremurá vb. I lat. **contremulo*, *-are*, cf. DA. **1.** Cu valoare reflexivă și sensul „a tremura, a se scutura etc.”, cuvântul este prezent în PSALT., CUV. D. BĂTR., CORESI, EV., HERODOT, LET. II. În *Hronograf* apare o atestare mai timpurie decât HERODOT: *Iēste în ceriu mărire multă de pară de focu, den care iēșă lumina fără săvârșire și fără moarte, de carea să cutremură toate: ceriul, pământul, marea și tartariurile* f. 581^v. **2.** Cu valoare reflexivă și sensul „a se înfiora, a rămâne înmărmurit, a se înfricoșa etc.”, cuvântul este atestat în PRAV.,

¹¹ Vezi *Studiul lingvistic* realizat de V. Guriuanu în *Fiziologul*, București, Editura Minerva, 1997, p. 149.

DOSOFTEI, V.S., LET. I, MINEIUL 1776. *Hronograful* oferă câteva atestări anterioare scrierii lui Dosoftei: *Împăratul Arcadie, dac-au cetitu scrisoarea de la papa și de la frate-său, Onorie, numai ce s-au cutremuratu și nu să știia ce să face* f. 241^f; cf. f. 415^f, f. 496^f.

cutedzǎ vb. I lat. pop. *cottizo*, -are (din gr. κοττίζω), cf. DA. Cu valoare reflexivă și sensul învechit „a îndrăzni”, cuvântul este atestat în anul 1763. În *Hronograf* apare o atestare anterioară: *Fugi de acolo împăratul. Și nu s-au cutedzat nici asupra să-i caute* f. 8^f.

cuțât s.n. lat. pop. **cotitus*, -um (de la un verb **cotire*, derivat din *cos*, -tem), cf. DA. În *Hronograf*, cuvântul se află în sintagma *cuțite tundzătoare*, glosată prin *foarfeci*: *Foarte lucru rău ieste acesta, cât are frică și să teame și de cuțătăle ceale tundzătoare, adecă de foarfeci* f. 578^v.

cuțovláh s.m. < gr. κουτζόβλαχος, cf. DA. Cu sensul „aromân, macedo-român”, cuvântul este atestat în CANTEMIR, HR. În TDRG³ prima atestare este din anul 1657. În DELR prima atestare este din 1717–1723 (Cantemir, Hr.). A fost utilizat și de Miron Costin și Stolnicul Constantin Cantacuzino¹². În *Hronograf* se află două atestări mai timpurii față de cele din DA și DELR: *Și era strânși acei oameni carii au fost zâdind la acel stan mare și minunat, 70 de limbi, care sânt aceastea: [...] telanii, cuțovlahii, sicheleanii, ungurii* f. 4^f; *Mai luat-au Alvanii, adecă arbănașii și au lovit și Țara Cuțovlahilor, de o au luat, cât au putut, pre supt munț* f. 474^v.

cuvânt s.n. lat. *conventum* „înțelegere” și *conventus* „adunare” etc., cf. DA. **1.** Cu sensul „dispoziție, ordin, poruncă”, termenul se află atestat în PSALT., PROPOVEDANIE (1600–1650), LET. I, II. În *Hronograf* se află următoarele atestări: *Marsă Moisi cum fu cuvântul lui Dumnădzău și cu faraon dempreună* f. 32^v; *Iară până a sosi împăratul acolo, fuseasă venit cuvânt de la un cumnat a lui Dimíttrie despot, pre anume Máthéiu Asan, domnul cetățai Corónii [...]. Acesta au poroncit cătră cumnatu-său, Dimíttrie despot, precum iș va închina cetatea împăratului* f. 486^v. **2.** Cu sensul „învățătură (sfântă), predică, precept, pildă, parabolă; scriere cu subiect moralizator”, cuvântul este atestat în PSALT., CORESI, EV., PRAV., în anul 1691. În *Hronograf* se află o primă atestare din secolul al XVII-lea: „Că ceale de sus să pogoară în gios și ceale den gios, iele mărgu în sus, cum să întoarce și roata.” *Iară împăratul Chira cunoscu tâlcul cuvântului, că adevărat ieste așea* f. 121^f. **3.** Cu sensul „discuție (în contradictoriu), ceartă”, termenul se află în contextul: *Iară svântul stându-i împotriva și certându-l cu cuvântul, s-au mâniat împăratul și i-au tăiat nasul și limba* f. 312^v; cf. f. 345^f. **4.** Cu sensul „promisiune, făgăduință, asigurare, legământ”, cuvântul se află în contextul: *Și daca veni, începu a-l lua cu cuvinte bune și cu glume, ca să-l aducă întru sălțale lui, ca doară să va potrive și el firei ceii diiavolești a împăratului* f. 330^v. **5.** Cu extensiunea semantică „ceea ce exprimă cineva prin cuvinte; expresie, spuse, zise etc”, cuvântul se află în câteva texte vechi. În *Hronograf* se utilizează cuvântul și cu acest sens: „Costantin preasvințat

¹² În CANTEMIR, HR. cuvântul apare în mai multe locuri. Pentru contextele din scrierea lui Cantemir și cea a stolnicului Cantacuzino, vezi Dragomir (2004).

și a toată lumea patriiarhu, întru mulț ai”. Și acesta **cuvântu** l-au cântat peavețâi den strane f. 348^r; cf. f. 419^v, cf. f. 345^v, f. 387^v, f. 451^v, f. 530^f. **6.** Cu sensul „îndemn, sfat”, termenul se află în PRAV. *Hronograful* oferă încă o atestare prețioasă: *Cinci sute de chentinari de aur am îngropat într-un loc cu învățatura tătâne-tău și cu cuvântul a frațelor tăi, a chesarilor* f. 353^v.

cuvântare s.f. – de la verbul *a cuvânta*. Cu sensul „permisiune; blagoslovenie”, cuvântul se află în contextele: *Nu mă opri, ce-mi dă bună cuvântarea ta și mă lasă să mă duc, că nu mai poate fi într-alt chip* f. 402^r; *Iară maica lui Vasălie, dacă vădzu că nu mai ieste locu de a-l oprirea, îi deade cuvântare bun[ă], de la adâncu sufletul ei, și-i dzăsă* f. 402^r.

cuvântător, -oăre adj. *cuvânta* + suf. -ător. Cu sensul „care are facultatea de a vorbi”, cuvântul este atestat în CORESI, EV. *Hronograful* oferă o primă atestare din secolul al XVII-lea: *Aceasta arată seamnele puterii dumnădzăiești și bunățățile părțai trupești ceii cuvântătoare* f. 543^v.

cuveni vb. IV lat. *convenio, -ire*, cf. DA. Sensul cuvântului nu reiese clar din contextul prezentat aici, totuși redăm fragmentul, pentru a fi luat în considerare în cazul în care redactorul va avea contexte asemănătoare, printre care ar trebui introdus și cel din textul *O samă de învățuri: Nu poate fi cum vesăliile și mândreațele aceștii lumi și frâmseațele trupești să împodobască pre împăratul și să i să cuvie, precum îl împo- // f. 598^r dobește și-l frâmțășadză cu stemă de lumină și daru dumnădzăiescu dobro deateliu, adecă bunățățele ceale sufletești*.

cuvicularie s.m. < ngr. κουβικουλόριος, este un împrumut contextual, K (302) și se referă la o demnitate de la curtea bizantină: *Au trimis împăratul acolo, la cetate, pre un boier al său, anume Andreiu, cuvicularie i să chema boieria* f. 312^v.

cuviință s.f. lat. *convenientia, -am*, cf. DA, cu sensul „(mai ales cu atributul mare, după slav. *velileapota* sau lat. *magnificentia*) slavă, măreție, strălucire, fast, decor, grație, frumusețe”. Cuvântul este înregistrat la DOSOFTEI, PS., MINEIUL 1776, ILIODOR 1773. În *Hronograf* este prezentă o primă atestare: *Pusără pre altul în locul lui, anume pre Antonie cel gras, rudenie împăratului, și nu avea nice un dar, ca oamenii, asupra lui, sau vrio cuviință, ce-i era graiul și limba de bou și el de tot camai bou* f. 447^v.

cuiós, -oasă adj. derivat din *cuveni* + suf. adj. -ios, cf. DA. Sensul cuvântului în contextul din *Hronograf*, în care îl prezentăm, nu este prea clar. Probabil înseamnă „arătos, frumos; impunător, măreț, chipeș, plăcut, distins” și, cu acest înțeles, cuvântul este atestat în VARLAAM ȘI IOASAF (1648), LET. I, MINEIUL 1776. În *Hronograf* apare în contextul: *Au fost frumoasă și în față, și la trup, cât n-au fost având potrivnică, atâta au fost cuvioasă și de-a firea* f. 484^v.

III. CONCLUZII

Dintre termenii analizați, o parte au în *Hronograf* atestări (foarte) rare, prețioase: *clisâiarh, clisâieș, clopoșal, coardă* („funie sau sfoară cu care se leagă sau se încinge ceva”), *comit, corn²* („arbore frumos cu ramurile verzi și cu flori galbene etc.”), *cositor, costiță, costandă, crăiasă, a crăpa* „a muri”, *a crede* „a fi de

păreră”, *a creștina* „a boteza”, *creștinătate* („toți creștinii, toate țările sau popoarele creștine din lume”), *croitor*, *cruciș*, *crud* („sângeros, violent”), *ctitor*, *cuconaș*, *cumătru*, *cumpănă*, *cununa*, *cupar*, *curcubătă*, *curcubău*, *curte* („boierimea care ocupa funcții în palatul domnesc”), *cuțovlah*.

În alte cazuri, oferim atestări mai vechi față de cele prezentate în DA, deci atestările din *Hronograf* și din textul *O samă de învățături* sunt deosebit de importante pentru cele două dicționare academice: *cnigă*, *coadă* (cu sensul figurat „partea cu care se termină ceva, bucată de la sfârșit, margine, capăt etc.”), *condei*, *conef* („moarte”), *consul*, *conteni* („a opri, a popri, a împiedica etc.”), *copie*, *corn*² (1. „vas de ținut untdelemnul”; 2. „colț, unghi, ungher”), *coș* („torace”), *covârșitor*, *crăpa* („a se desface (în două) în mod brusc etc.”), *crâng* („boltă cerească”), *crășmar*, *crystal*, *crivăț*, *crivățean*, *cubuz* (*cobuz*), *cuib* („culcuș, bârlog”), *culă*, *cumpăt* (în loc. *pre supt cumpăt*), *curechi*, *curopalat* (*curopalatis*), *curteni*, *cușcă*.

O parte din cuvintele prezentate nu au atestări din perioada veche în DA, deci atestările din *Hronograf* sau din textul *O samă de învățături* sunt absolut necesare: *coace* („a face puroi”), *coamă*, *coastă* („latură, margine”), *cobză*, *colac* („recompensă”), *comis* (*comita*), *copt* („maturitate”), *corn*¹ („fiecare din cele două mânere ale plugului”), *coși* („a se coji”), *credincios* („om de încredere, supraveghetor”), *cresta*, *creștinare* („botezare”), *cuhe*, *cumpăni* („a cântări” și „a fi pe punctul de a se întâmpla ceva”).

În seria de față se cuprind și cuvinte, sensuri, variante neînregistrate în DA, așadar atestările din cele două texte ale ms. 3517, analizate de noi aici, sunt foarte importante: *conteneală* („abținere, înfrânare”), o extensiune semantică de la *coșniță*, *credzător*, *-oare* („care crede în divinitate; p. ext. evlavios”), *credzut* („care este demn de încredere, care inspiră încredere, cinstit”), *cumpătar* („cârmuitor”), *cumpătare* („conducere, cârmuire”), *cumpătareț* („care are capacitatea de a conduce”), *cumpătătoriu*, *cupeli* (*cupelă*).

Între termenii prezentați se află și cuvinte polisemantice, fapt demn de reținut, întrucât prezentăm deja o decelare semantică, atestări și, atunci când este cazul definiții: *corn*¹ (cu trei sensuri), *crește* (cu trei sensuri), *cumpăni* (cu trei sensuri), *cumpătareț* (cu trei sensuri), *cunună* (cu trei sensuri), *cuprinde* (cu patru sensuri), *curat* (cu opt sensuri), *curățenie* (cu trei sensuri), *curăți* (cu trei sensuri), *cuvânt* (cu cinci sensuri).

În fine, în text se află și împrumuturi contextuale, mai mult sau mai puțin cunoscute în epocă, pe care le-am prezentat aici prin comparația cu textul grecesc, fapt notabil, care contribuie, fără doar și poate, ca și cele din situațiile anterioare prezentate în aceste concluzii, la redactarea articolelor respective pentru două dicționare academice: *conie*, *conte* (*contea*), *corcodil*, *corivantiu*, *crystal*, *curopalat* (*curopalatis*), *cuvicularie*.

BIBLIOGRAFIE

CADE I. - Aurel Candrea, Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, partea I, *Dicționarul limbii române din trecut și de astăzi*, de I. -Aurel Candrea; partea a II-a, *Dicționarul istoric și geografic universal*, de Gh. Adamescu. București, Editura Cartea Românească, 1926–1931.

- CIORĂNESCU = Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ediție îngrijită și traducere din limba spaniolă de Tudora Șandru Mehedinți și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I.O., 2001.
- CRON. ANON. = *Istoriile domnilor Țării Rumânești*. În *Cronicari munteni*, I. Stolnicul Constantin Cantacuzino. Anonimul Cantacuzinesc. Radu Popescu. Ediție îngrijită de Mihail Gregorian. Studiu introductiv de Eugen Stănescu. București, Editura pentru Literatură, 1961.
- DA = *Dicționarul limbii române*. Sub conducerea lui Sextil Pușcariu. Tomul I. Partea II: C. București, Tipografia Ziarului „Universul”, 1940.
- DELR = *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. II, C, Partea a II-a (*clac-cyborg*), București, Editura Academiei Române, 2018; <https://delr.lingv.ro>.
- DEX² = *Dicționarul explicativ al limbii române*. Academia Română. Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”. Ediție revăzută și adăugită, București, Editura Univers Enciclopedic, 2016.
- DEXI = *Dicționar explicativ ilustrat al limbii române*, coordonator științific: Eugenia Dima, autori: Eugenia Dima, Doina Cobeț, Laura Manea, Elena Dănilă, Gabriela E. Dima, Andrei Dănilă, Luminița Botoșineanu, Chișinău, Editura Arc – Editura Gunivas, 2007.
- DM = *Dicționarul limbii române moderne*, București, Editura Academiei, 1958.
- DNR = *Dicționar neogrec-român*, coordonare și redactare finală: Lia Brad-Chisacof, autori: Margarita Kondoghiorghi, Eugen Dobroiu, Ștefan Stupca, Antița Augustopoulos-Jucan, București, Editura Demiurg, 2000.
- Dragomir 2004 = *O atestare necunoscută a etnonimului „cušovlah” în Hronograful den începutul lumii...*, în vol. *Spațiul lingvistic și literar românesc din perspectiva integrării europene*, Iași, Editura Alfa, p. 117–123.
- Dragomir 2007 = Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517)*. *Probleme de filologie*, Iași, Editura Trinitas.
- Dragomir 2017 = Mioara Dragomir, *Hronograf den începutul lumii (Ms. 3517)*. *Studiu lexicologic*, vol. I, *Descrierea lexicului. Raportare la lexicul din traducerile mitropolitului Dosoftei. Raportare la lexicul epocii*; vol. II, *Aplicarea conceptului de bază psihologică / spirituală în lingvistică și filologie*. *Hronograful este traducerea lui Nicolae Milescu Spătarul*, Iași, Editura Doxologia.
- Dragomir 2024 = *Hronograf den începutul lumii. O samă de învățături (ms. 3517 BAR)*, traducere atribuită lui Nicolae Milescu Spătarul, vol. I, *Notă asupra ediției. Studii. Glosar*; vol. II, *Glava 6 – Împărăția altui Artaxerxu, Mână lungă. Glava 63, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 1^r – f. 125^v)*; vol. III, *Începătura împăraților elinești. Glava 64 – Împărăția lui Arcadie, ficiorul lui Theodosie. Glava 132, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 126^r – 243^v)*; vol. IV, *Împărăția lui Theodósie cel micu. Glava 133 – Împărăția lui Ioan Țămischî și cu ficiorii Theofanii. Glava 178, Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 243^v – 439^v)*; vol. V, *Împărăția lui Vasălie ș-a lui Costantin, ficiorii lui Roman, de al doilea rrându. Glava 179 – pentru prietenii, învățatură. Textul transcris. Note și comentarii. Facsimile (f. 439^v – f. 608^v)*, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană.
- FIZIOLOGUL = *Fiziologul, Studiul lingvistic* de V. Guruianu, București, Editura Minerva, 1997.
- GHIOVANIS = Γιοβάνης Χρίστος, Νέο λεξικό θησαυρός όλης της ελληνικής γλώσσας, Αθήνας Παγκόσμιος εκδοτικός οργανισμόςε f.a.
- K = Mattheos Kigalas, *Néa σύννομικς διαφορών ιστοριών άρχομένη άπό κτίσεως κόσμου...*, tipărit în anul 1650, la Veneția.

- Manea 2006 = Laura Manea, *Dosoftei, Viața și petreacerea svinților. Studiu lingvistic*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- MDA = *Micul dicționar academic*, București, Editura Univers Enciclopedic, vol. I, A–C, 2001.
- MIHĂESCU 2005 = Doru Mihăescu, *Contribuții etimologice și lexicale*, București, Editura Academiei Române.
- MLD, I, GEN. (serie veche) = *Monumenta Linguae Dacoromanorum. Biblia 1688*, seria veche, Iași, Universitatea „Al. I. Cuza” Albert-Ludwigs-Universität-Freiburg, vol. I, *Genesis*, 1995.
- NDU = *Noul dicționar universal al limbii române*, de Ioan Oprea, Carmen-Gabriela Pamfil, Rodica Radu, Victoria Zăstroiu, București, Editura Litera Internațional, 2006.
- SCRIBAN = August Scriban, *Dicționarul limbii românești* (Etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme, provincializme). Edițiunea întâia, Iași, Institutu de Arte Grafice „Presa Bună”, 1939.
- SUCIU, D. = Emil Suci, *Influența turcă asupra limbii române*, vol. II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, București, Editura Academiei Române, 2010.
- TDRG³ = H. Tiktin, *Rumänisch – deutsches Wörterbuch*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, vol. I, 2000.

**LEXICAL CONTRIBUTIONS TO THE ROMANIAN LANGUAGE DICTIONARY
AND THE ROMANIAN ETYMOLOGICAL DICTIONARY, EDITED UNDER
THE AEGIS OF ROMANIAN ACADEMY – MS 3517: NICOLAE MILESCU
SPĂATARUL, CHRONICLE FROM THE BEGINNING OF THE WORLD.
A COLLECTION OF TEACHINGS (CA. 1658–1661)
(LETTER C, CLÍRIC – CUVÂNTĂTOR)**

ABSTRACT

We are continuing our previous presentation related to the analysis of ms. 3517, *Chronograph from the Beginning of the World* (f. 1^r–f. 592^r) and *Sundry Teachings* (f. 592^v–f. 608^v). From one point of view or another, these manuscripts are relevant to the Romanian Academy's dictionaries, namely *The Dictionary of the Romanian Language, Old Series* (DA) and *The Etymological Dictionary of the Romanian Language* (DELR). We have dated these translations between 1658 and 1661. In our hypothesis, the aforementioned manuscripts were translated by Nicolae Milescu Spătarul, a learned nobleman from Moldavia.

This analysis of words starting with the letter C adds 124 new terms. Some of these words are rare attestations, others are first attestations compared to those presented in the DA, while some of the words we present here have no attestations from the old period in the DA. Furthermore, the present series includes variant meanings not recorded in the DA.

Among the words we have presented there are some polysemantic words or entire word families, which, once again, show the lexical richness of the *Chronograph from the Beginning of the World* and the *Sundry Teachings* text. Moreover, the two texts contain more or less-known contextual borrowings.

Keywords: *old period, old manuscript, rare lexeme, new meaning, lexical variant, lexicographic scheme, XVIIth century attestations, The Romanian Language Dictionary (DLR), The Etymological Dictionary of Romanian Language (DELR).*